

Maaya T'aan

Lengua maya

Campeche, Quintana Roo y Yucatán

Cuarto grado





NOMBRE DEL ALUMNO (A)

ESCUELA

GRUPO

POBLACIÓN

ENTIDAD FEDERATIVA

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de texto en lengua maya, Campeche, Quintana Roo y Yucatán.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena de la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública.

Autor

Víctor Manuel Canto Chan, Florinda Sosa Castilla y Carlos Humberto Contreras Ortíz

Diseño y Formación

Emma Idalia Morales Muñoz, Araceli Juárez Serrano y Rogelio Fabián Mestas

Ilustración

Emma Idalia Morales Muñoz, Araceli Juárez Serrano y Verónica García Escareño

Fotografía

Archivo Iconográfico de la Dirección General de Educación Indígena

Ilustración de Portada

“Los pastores de la montaña”, 3.88 x 5.66 m.

Pintado por niños tlapanecos de la comunidad

El Tejocote, Malinaltepec, Guerrero

Claudia Basurto Flores, Zenaida Santos Guerrero, Jorge López Candia,

Florentino Basurto Flores, Juan Palacios Ranulfo, Arcadio Guerrero Solano,

Pedro Guzmán Flores, Venancio Ruíz Ramírez, Miguel Canna Rosas,

Gabino Peralta, Felix Ramírez Guzmán, Juan Guzmán Carrasco,

Fabiola Santos Bruno, Gaspar Flores Guerrero, Gerardo Santos Guerrero,

María Candia Florentino, Abel Candia Florentino, Eusebia Guzmán Guzmán,

Bernarda Peralta Mateos, Roberto Santos Guerrero, Genaro Tapia Ruíz,

Juanito García Hernández, Braulio Guerrero Solano, Idefonso Guzmán Carrasco

y Antonio Guzmán Gálvez

D.R. © Colorín colorado. El arte de los niños indios. México, 1993

Reproducción autorizada por el Fideicomiso para la
Salud de los Niños Indígenas de México, A.C.

D.R. © Secretaría de Educación Pública, 1995

Argentina No. 28

Col. Centro. C.P. 06029

México, D.F.

ISBN 978-968-29-7861-6

Primera edición 1997

Décima sexta reimpresión 2013

Impreso en México



La Patria (1962),
Jorge González Camarena.

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Maaya T'aan

Lengua maya

Campeche, Quintana Roo y Yucatán

Cuarto grado



PRESENTACIÓN

Este libro de texto está dirigido a las niñas y niños indígenas que cursan la educación primaria, tiene el propósito de favorecer el aprendizaje de la lectura y la escritura de la lengua indígena que se habla en su comunidad.

Se espera que este libro sea utilizado en forma creativa, tanto por el profesorado como por las niñas y los niños, este ciclo escolar y los subsecuentes, para dar respuesta a los problemas particulares que se presenten en el desarrollo de la expresión escrita y la comprensión lectora.

En el libro se encuentran diferentes textos, algunos hablan del entorno físico de los alumnos, objetos y cosas que hay en la comunidad, y otros se refieren al entorno social y cultural, pues relatan las costumbres, fiestas y leyendas de la región.

Su elaboración estuvo a cargo de profesores indígenas bilingües con experiencia en la enseñanza de su lengua materna así como con profundo conocimiento de la cultura de sus comunidades. Para la redacción, los autores consideran el enfoque comunicativo propuesto en el *Plan y Programas de Estudio para la Educación Primaria 1993*.

El libro podrá ser enriquecido a partir de las observaciones y consideraciones que profesores, padres de familia, comunidades y organizaciones civiles indígenas realicen acerca del lenguaje utilizado, los contenidos, las ilustraciones, el formato y la presentación.

K'aóolte'ex le áanaltea'

Le áanaltea' u tia'al meejen xi'ipalal yéetel meejen chúpalaal máasewal t'aano'ob, ku xooko'ob ti' u ka'a jaatsil edukasion primaria, lela' u tia'al u yutsil kamik xook yéetel ts'iib je'ex jok'a'amil u t'an yéetel u na'at tu kaajale'.

Lela' u tia'al u k'a'anaánpajal ti'j-ka'ansajo'ob yéetel meejen xoknáalo'ob ti' le yáax ja'ab xooka' yéetel u láak' ja'abo'ob ku taalo'abo' u tia'al u séeb na'a ta'al tumeen meejen xok náalo'ob lekéen jo'op'ok u xooko'ob yéetel u tsiibo'ob.

Le áanaltea' ya'abax ba'alo'ob ku taasik, yaane' ku t'aan tio'olal ba'axo'ob yaan te'e kaajo'obo', je' e bix u kuxtalo'ob, u cha'anilo'ob yéetel beey xaan u úuchbeen tsikbalilo'ob u chi'ibalo'ob.

Lela' jo'olpóopta'ab tumeen máasewal j-ka'ansaj xooko'ob yoolo'ob tu beel u t'aanil le áanaltea', u k'aóolo'ob xan u yúuchbeen tsikbalil le ka jtalilo'obo' yéetel bix u t'ano'ob xan. Le máaxo'ob joy le áanaltea' tu beeto'ob je'ex bix u ya'alik wáa u k'áatik le Plan yéetel u Programail Nacional ti' edukasion primaria ti' 1993.

Le áanaltea' jach k'a'ana'an u ma'alobkiinsa'al yéetel tu láakal u nuúkbesaj t'aano'ob: ka'ansajo'ob, taatatsilo'ob, kajtalilo'ob yéetel u múuch'taambalil máasewalo'ob; tio'olal u t'aanil, ba'axo'ob k'a'ana'an u ka'ansa'al, u yoochelo'ob, u ts'ooke' bix je'el u p'áatale'.

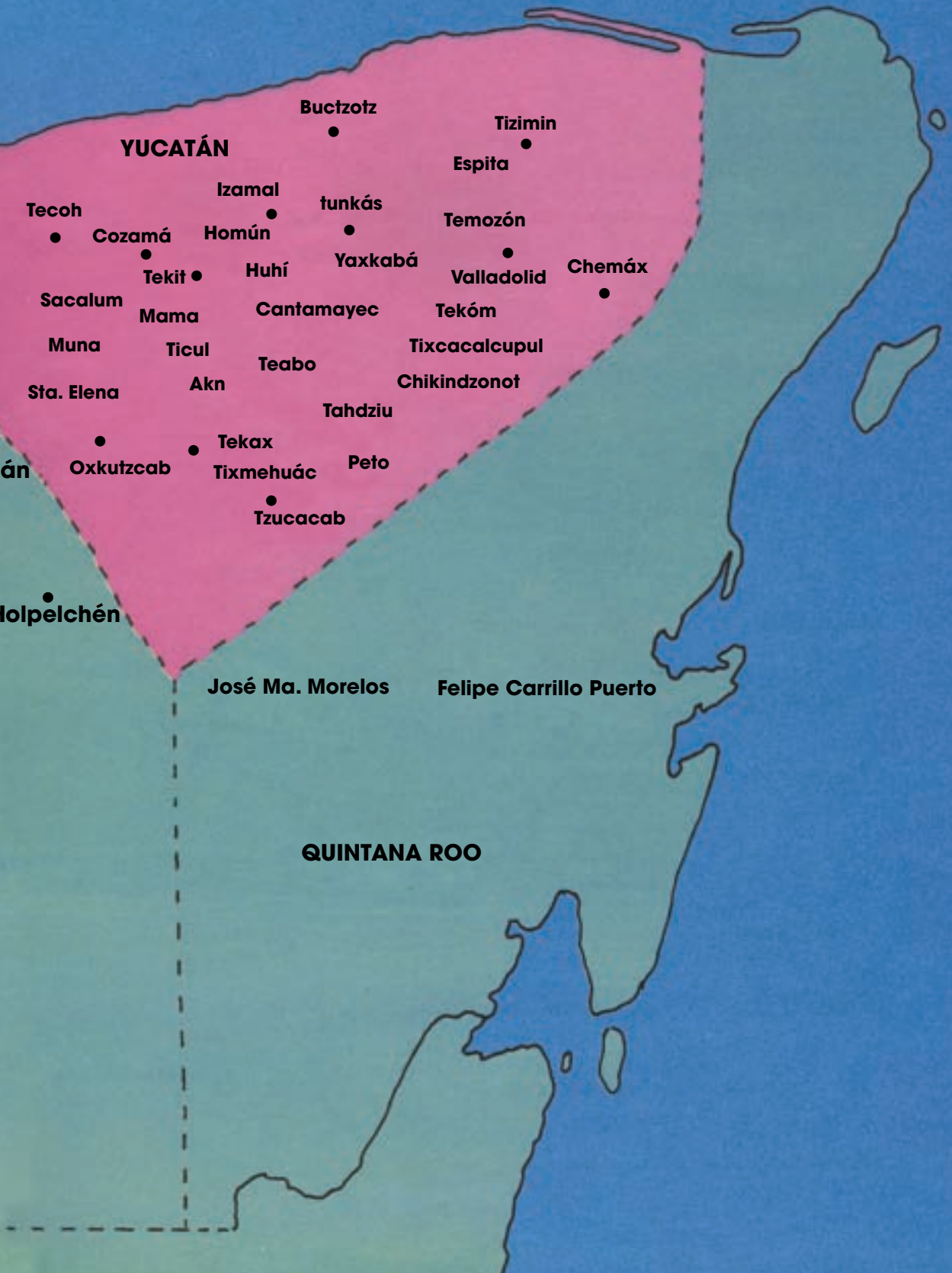


Calkiní

Hescelchacé

Campeche

CAMPECHE



YUCATÁN

Buctotz

Tizimin

Espita

Izamal

tunkás

Temozón

Tecoh

Cozamá

Homún

Yaxkabá

Valladolid

Chemáx

Tekit

Huhí

Sacalum

Mama

Cantamayec

Tekóm

Muna

Ticul

Teabo

Tixcacalcupul

Sta. Elena

Akn

Chikindzonot

Tahdziu

Tekax

Peto

Oxkutzcab

Tixmehuác

Tzucacab

án

olpelchén

José Ma. Morelos

Felipe Carrillo Puerto

QUINTANA ROO

INDICE

Jun xook	Káanikula	12-13
Ka'a xook	Tsáab kaan	20-21
Óox xook	Óxtúul x-wáayo'ob	28-29
Kan xook	J-Ma' atan	36-37
Jo'o xook	J-wáay kóot	44-45
Wak xook	X-nuuk ku'uk yéetel x-chúukib	52-53
U'uk xook	Ooch yéetel t'eel	60-61
Waxak xook	Le máak tu kaxantaj kaabo'	68-69
Bolon xook	J-ts'oon	76-77
Lajun xook	U suumil k'i'ik' Maní	84-85
Buluk xook	Suunen	92-93
Lajka'a xook	Bix síijik Ch'e'en ja'	100-101
Ooxlajun xook	Chéen ta wo'olal	108-109
Kanlajun xook	Juntúul óotsil j-tsóon kuuts	116-117

Jo'olajun xook	U k'aayil k'ab	124-125
Waklajun xook	Ba'ats'yéetel áayín	132-133
U'u k lajun xook	Noom	140-141
Waxaklajun xook	In páakat yéetel juntúul f'eel	148-149
Bolonlajun xook	U tsi kbalil x-ta'akumbin xunáan	156-157
Junk'áal xook	Chichan ch'íich'	164-165
Jun tu ka'ak'áal xook	U xuul le yóok'ol kaaba'	172-173
Ka'a tu ka'ak'áal xook	U tsikbalil juntúul x-ki'ich pan x-chuupal	180-181
Óox tu ka'ak'áal xook	Búulkabil yéetel yáax kimen	188-189
Kan tu ka'ak'áal xook	U tsikbalil u taal juntúul báatab	196-197

1

Jun xook

Káanikula

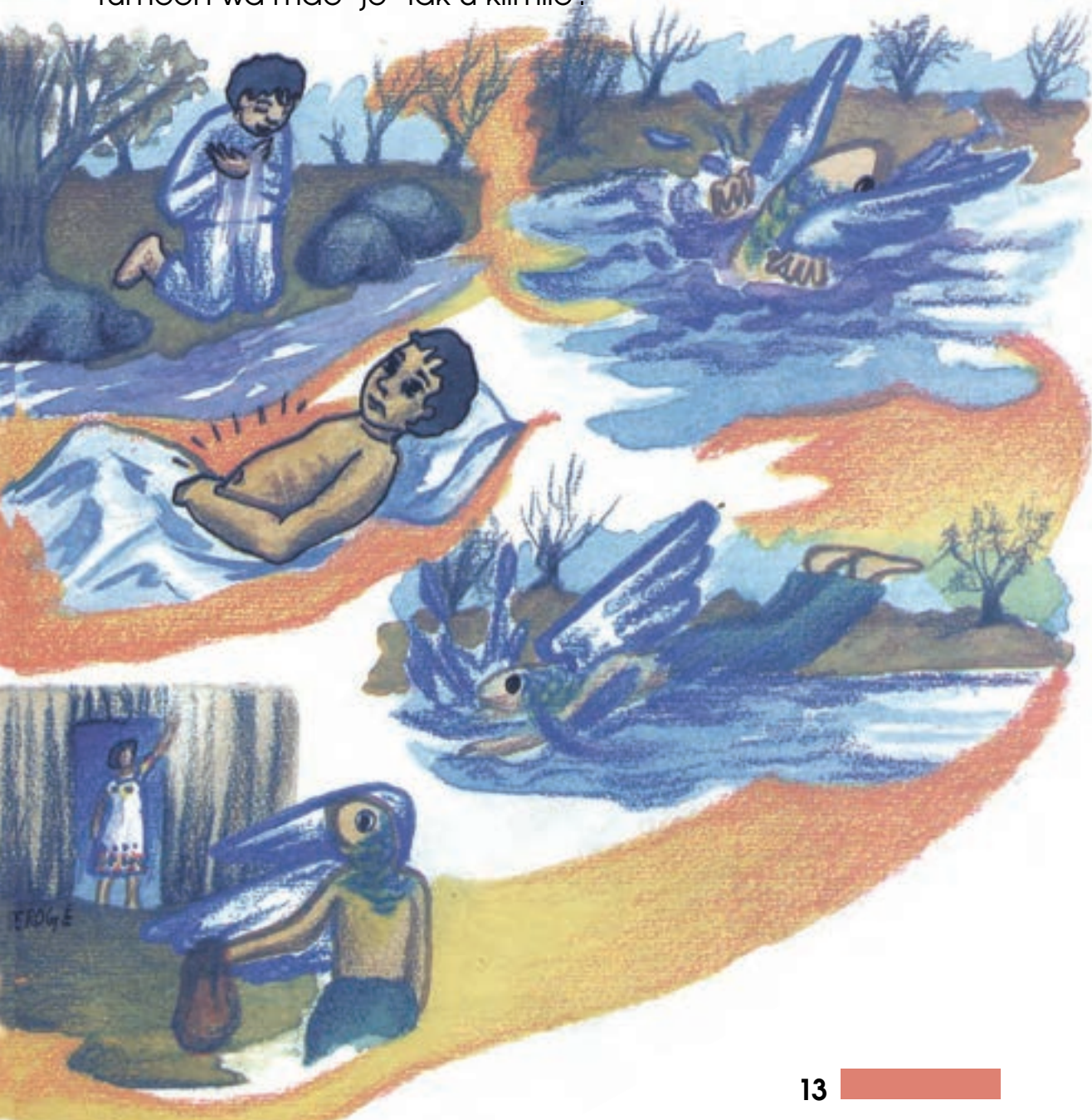
Úuchben maayao'obe' ku tsikbaltiko'ob ka'ach mina'an k'aasile': chéen junp'éel u yaantal ya'ab ba'alche'o'ob yóok'ol kabe', ka'aj jóop' u yáax yichankil che'o'ob yéetel ka'aj jóop' u na'atik u kuxtal wíin ike', junp'éel k'iine', ti' junp'éel chan kajtalile' kuxa'an juntúul x-ch'uup, lela' síij u chaanpal yéetel u wíinkilil kaan yéetel u jo'ol wíinik. Le x-ch'uupa' ma' tu ka t'aanaj u láak'o'obi', leti'e' chéen u chaanpal ku kanantik ka'achi, tumeen lela' kex wa ma' jach wíinike', u yaal.

Máan lajun ja'abo'ob u kuxtal, ba'ale', chéen ti' junp'éel k'iin jach yaan séen ooxole', mina'an u k'áaxal ja'e', ka'a túun tu ya'alaj ti'u x-ki'ichpan na' beya': "in x-ki'ichpan na' k'uch túun u k'iinil in bin". Ka tu ya'alaj le ba'alo', kaj u jóok'ol u nojoch xikino'ob yéetel u xiik'o'ob, ts'o'okole' ka tu jítubaj tak tu'ux yaan u jonajil u yotoch ka líik u xiik'nal, tats' u bin lak'in, ku ya'alale' ich k'a'náab bin lúubul. Ti' le ba'ala' ts'a'ab u k'aabate' "KÁANIKULA", u k'áat u ya'ale': u káanil k'a'náab yaan u xiik'.



Lela' p'áat kuxtal ich k'a'náab, le beetik túune' tu k'iinilo'ob ooxole' ku p'u'ujul, tumeen ku chokotal u ja il k'a'náab, leti' túun ken jóok'ok u títubaj lekéen popokxiik' nak.

Maayao'obe' u yojelo'ob le ba'ala', tak bejlae', tu k'iinilo'ob ooxole' ichil sáastale' ku yu'ubal bey u kíilbal cháak tu tojil lak'iine'; ken úuchuk le ba'ala' ku káajal k'oja'anilo'ob yéetel wach'k'ajanilo'ob, ti' lelo'oba' k'a'abet u kanáantikuba' máak yéetel u ts'ajkuba, tumeen wa mae' je' tak u kíimile'.



Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le xooko'.

Ts'íibt ba'ax t'aanilo'ob ma' ta na'ataji, k'áat ba'ax ku ya'alik.



Báab

J-Seb yéetel j-Naandoe' bino'ob báab tu ts'ono'otil Bacalar, táan u báabo'obe', ka tu yilaj j-Seebe' táan u kóola'al j-Naa ndo tuméen u yiik'al le ts'ono'oto', ka j-buuli. Jak'a'an u yóol j-Seeb ka j-k'uch tu najil u yuumo'ob j-Naando u ya'al ti'o'ob ts'o'ok u buulul J-Naando.

*U ti'a'al a wa'alik jun p'ée I tsikbal a k'áat ka na'atake',
k'a'ana'an a tsolik ma'alo'ob.*

Ts'íibt yéetel tsool junp'éeel tsikbal ucha'an.





Yuum j-Piile' táan u ts'íibtik junp'éel ts'íibil ju'un u tia'al u paalil J-Cheeto, tumeen letie' ku meyaj Cancún, chéen ba'axe' ma'a suunaki', le o'olale' u yuume'jach táan u kaxáantikubaj, tumeen ts'o'ok jach úuch xi'ik te' meyajo' ma'a suunaki'.

Ts'o'ok u ts'íibtike', ka'a bin u bis tu kúuchil tu'ux ku túuxta'al tia'al u k'uchul Cancún, chéen ba'ale' k'a'ana'an u ts'áaik ti' junp'éel piixil tu'ux ku ts'íibta'al tu'ux kaja'an.





La presumida, Q. Roo, Tu k'íinil 3 ti julio tu ja'abil 1994.

In paalil: Tene' ma' ki'imak in wóoli', tumeen ma' in wóojel bix anikechi' ¿ tu'ux yanech ? ¿ ba'ax meyajil ka beetik ? Kin k'áatik tech tu yo'olal a na'e' ka ts'íibnakech u tia'al in wojeltik bix anikech. A wíits'ine' jach k'oja'an, sáamale' yaan in bisik ts'akbil ku ts'o'okole' mina'anten taak'in u tia'al in bo'otik u ts'aak, kin k'áatik tech ka tu'ux to'on taak'in. Ma'alo'ob túun, kin pa'tik ka ts'íibnakech yéetel ka tuxten le ba'ax kin k'áatik techó'.

A yuum

Felipe Canché Tun

Ts'íib junp'éel ts'íib ju'un ti' a yuum.

Tu núukul a ts'íib.

Xook le xóoxot' t'aano'oba' ku ts'o'okole' ka tsool
ts'íibtik je'ex bix tsoola'anil u woojilo'ob ti' ts'íib juum
maaya t'aana'.

**a, b, ch, ch', e, i, j, k, k', l, m, n, o, p, p', r, s, t, t',
ts, ts', u, w, x, y.**

tsíimin, k'eyem, chaanpal, paach, miis, peek',
k'éek'en, otoch, nal, áayin, janal, sakab, ch'ujuk, ts'íim,
p'úul, uj, luuch, ku'uk, úulum, ek, chéel, ixí'im, ba'ax.

Ts'íibt le xóoxot' t'aano'ob ma' ta na'atajo'.

<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>

2

Ka'a xook

Tsáab kaan

Ki'ichkelem yuume' tu ya'alaj ti' tsáab kaan beya': te' yóok'ol le úuk'uma' yaan u máan óoxp'éel cheemi', ti' ka'ap'éele' ti' yaan kíimili', ba'ale' wa ka na'atik le junp'éel tu'ux mina'an kíimilo', teche' ma'atan a jáan kíimil.

Tsáab kaane' seen yaan u na'at, tu cha'aj u máan yáax junp'éeli', chéen ku taasik ba'alo'ob tu'utak.

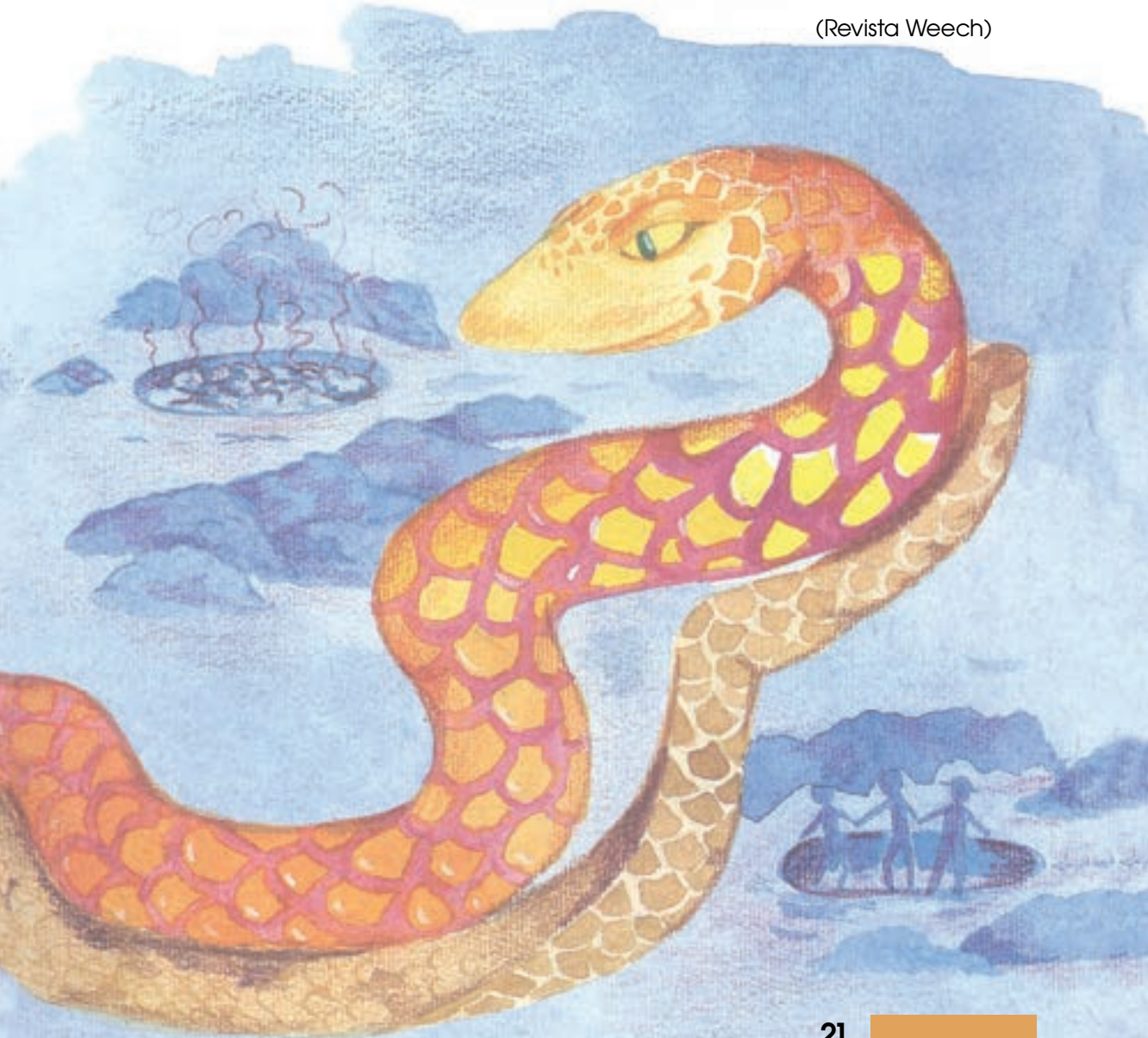
Bey tu beetaj yéetel u láak' ka'ap'éelo', chuup yéetel wíiniko'ob,

Ba'ale' ka'a k'uch u yóoxp'éelile', mixba'al ku taasik, ka tu pikch'intubai'.



Le beetik túune', le tsáab kaano' ma'atan u kíimil tu lu'umil je jayp'éel ja'ab ku máan ich u kuxtale' kí'ichkelem yuume' ku síik ti' u láak u yoot'el. P'il a wich: le túukul yóok'ol tsáab kaano', layli' u yila'al tu noj lu'umil Quintana Roo, Yucatán, bey xan tu lu'umil Campech Tu k'iinilo'ob ja'aja'alile' kaano'obe' ku k'exiko'ob u yoot'elo'ob. Tsáab kaane' lekéen u k'ex u yoot'eele' ku nojochtal u tsáab. Yuum José Díaz Bolioe' tu ts'íibtaj junp'éel xook yóok'lal le kaana', tuméen ku túukultik letie' u ts'amaj u túukulil u ja'abil Maayao'ob.

(Revista Weech)



Ts'íibt u láak' tsikbal a wojel, ku ts'o'okole' ka beetik u yoochel u jejeláasil kaano'ob a k'aóol yéetel ka ts'íib u k'aaba' yaanal u yoochelo'.



Tsikbalt u t'aanil ku yúuchul ich wíiniko'ob.



Je'ex lela':
¿Tu'ux ka bin?
-In kaj maan
¿Ba'ax ka bin a
maane'?
-In kaj in maan bu'ul.
¿Máax tuuxtech maan?
-In na'.

Tsíibt u láak'tsikbal yéetel a wéet xookil



U tsikbal J-Luis yéetel J-seeb.

J-Luis yéetel J-Seebe' táan u bino'ob xook. Te' j-beejo' táan u bin u tsikbaltiko'ob bix le yóok'ol kaaba'.

J-Seebe' ku yilike' le ka'ano' jach taj jats'uts tumeen jaba'an, tu yu'ubaj xan u k'aay juntúul tsuutsuy, ku ya'alik ti' J-Luise': táan wa a wu'uyik buka'aj jats'utsil u k'aay le tsuutsuyo', Jaaj táan in wu'uyik, ki J-Luise'. J-Luise' ku ya'alik ti j-Seebe', chan ts'u'uy wa le chea', ku ts'o'okole' jach táaj ki'ibok u lool, yéetel u sóole' ku beeta'al le báalche' u t'a'al uk'biló. ¿ A wuk'maj wáa báalche' j-Seeb ? - in wuk'maj, jach táaj ki' ch'ujukil, tumeen ku ch'ujukiinsa'al yéetel kaab.

Ts'íibt te'ela' ba'ax báalche, yéetel ba'ax ti' ku k'a'ana'an pajal.

U tia'al u yúuchul utsil tsikbale' k'a'ana'an u yaantal ka'atúul wíiniko'ob, tu'ux juntúule' ku t'aan, u láak'e' ku yu'ubik le ba'ax ku tsikbalta'al ti' letio'.

Lela' kéen ts'o'okok u yu'ubike' ku nu'ukik ti' le u yéet tsikbalo'.

tsikbal



Ts'íibt u láak' tsikbal.



3

Óox xook

Óoxtúul x-wáayo'ob

Juntéenake' yaanji óoxtúul x-ch'uupalalo'ob chéen bey u máano'ob ich le kaajo'. Juntúule' ts'o'ok u beel, ka'a bin kajtal tu yotoch u yíicham, ka'a ook áak'abile' chilajo'ob weenel.

Ka'a sáaschaje' le atantsilo' bin maan, ka'a tu yilaj u láak'o'ob, ts'o'ok u chan tsikbalo'obe' ka' tu ya'alo'ob beya': Bey túuno' chúumuk áak'ab kéen jóoko'on ja'asaj óol.

Ts'o'ok u maano'obe' ka'a bino'ob tu yotocho'ob. Le ka'a tu chukaj chúumuk áak'abe', le atantsile' ma' weenki' ka'a tu yu'ubaj bey u taal u xíimbal chiibo'obe'.

Lelo'oba u láak'ob chéen ba'ale' u suutmubao'ob ba'alche'il.

Atantsile' líik'ij, tu pots'aj u jo'ol ka'a tu ts'aj tu paach joonaj, u yíichame' táan u weenel. Letie' bin ja'asaj óol yéetel u láak'o'ob. Ka'a suunaje' tu ka'a ts'áaj u jo'ol, ka chilaj weenel yéetel u yíichame'.

¿Ba'axten jach síis a wíinkilil?

Tumeen tene' ma'atech in tep'kinbaj.



Tu láak' k'íine' bin maan tu ka'atéen', ka'a tu yilaj u láak'o'ob, ka'a tu ch'a'ajo'ob u t'aanil u ka'a jóok'olo'ob ja'asaj óol. Beyo' ka'a k'uch chúumuk áak'abile' máan ch'a'abil tu ka'atéen Tu yóoxp'éel k'íine' ka'a bin maane' u yíichame' jo'op' u tuukultik ¿Ba'axten tin wu'uyaj ke'el o'onijak? yaan in beetik bey táan in wenele' u tia'al in wilik wa'a ku líik'il in watan. Chúumuk áak'abe' tu yu'ubaj bey táan u yawat chi ibo'ob te táankabo', ma'a tu beetaj mixba'ali', chéen ka tu yilaj u líik'il u yatan, tu pots'aj u jo'ol ka tu bisaj tu paach so'oy ka'a bin yéetel u láak'o'ob. Le máake' jak'a'an u yóol, ka'a tu machaj ta'abe ka'a bin tu paach le so'oyo', ka'a tu cho'aj tí' le jo'ole' tumeen letie' u yoojel beyo' ma'atan u ka'a ts'áaik u jo'ol le yatano'. Lela' ka'a suunaje' ka'a tu yóotaj u ts'aaj u jo'ole ma'a paajchaji'. ka'a jo'op' u yaawat yéetel u yóok'ol.

Tu láak' k'íine' táan u bin ich kool le íichantsile' tu yilaj u jo'ol u yatane' u bin tu paach, chéen tí' lelo', ka'a tu chukaj, ka'a tu pulaj ich junp'éel ch'e'en. Bey ts'o'oksabik juntúul le x-wáaya' ba'ale' le láak' ka'atúule' ma' ojeela'an tu'ux ts'o'okobi'.



Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Ba'ax ta na'ataj ti' le xooka'?

- Ts'íibt u láak' tsikbal a woojel.



U tia'al a tsolik junp'éel ka'ansaj ti' jejeláas xokilo'obe' k'a'ana'an a xook yéetel a k'áat chi'itik, tio'olal beey-xaan u tia'al ma'a u túubul teche', k'a'ana'an a chan beetik u ts'íibil ju'unil tu'ux kan a ts'íib u jach k'a'ana'anil u tia'al ma' u tu'ubul.

Le kéen a ts'oks junp'éel tsikbale' k'a'ana'an a cha'ik u t'aano'ob le máaxo'ob u'uy le tsikbalo', teeche' chéen u'uya wu'uyo'ob, yéetel ts'áaj u na'ato'ob le kéen t'aanako'obe' ma'a u sen xáantalo'ob.



Chukbes le ku k'áatal techo'

- ¿ Bix u k'uchul ja' ta kaajal ? _____

- ¿ Bix u k'uchul ja' ta wotoch ? _____

- ¿ Bix u k'askunsa'al ja' ? _____

- ¿ Ba'ax ka beetik ti' le ja' u tia'al a wuk'o' ? _____

- ¿ Ba'ax t'aanil a k'áat ka'a ka'ansa'ak u tia'al u kanáanta'al le ja'o' ? _____

Le xooko' ku yáantiko'on u tia'al kaanbal yéetel jóok'ol táanil, tumeen le xooko' ku ts'áaikto'one'ex u láak ba'alo'ob u tia'al k-kuxtal yóok'ol kaab.

xook

Le úuchben maayao'obo' ku ts'íibo'ob ka'ach yóok'ol tuunich, che', baak, pak' yéetel ti' áanalteo'ob. U xookil le ts'íiba' láaj túukulo'ob tu'ux ku ye'esiko'ob ka'ach bix u kuxtalo'ob yéetel u meyajo'ob.



Ts'íibt junp'éel tsikbal tak a wa'alik ti' a wéet xookilo'ob,

Na'ato'ob

Xook yéetel a wéet xookile' le na'ato'oba'



Le kéen xi'ike' mina'an
u t'eel.
Le kéen suunake' yaan
u t'eel.
(λρρs)

Le máax meentike' táan
U k'aay táan u meentik.
Le máax manike' táan
u yook'ol táan u manik
Le máax k'abet tie'
mix taan u yojeltik.
(uəwɪk uəpɔw-x)

Na'aj ku bin
wi'i ku suut
(fnɨɥɔ)

Wi' ku bin
na'aj ku suut.
(λoɔ,ɥɔ)

Le kéen a síil u piik
a kiike ku wáak'al u
che'ej.
(ch'i'ikan)

T'síibt u láak' na' ato' ob a wojel.

Junp'éeel k'aaba u tia'al u na'atal ba'ax ku be'eta'al

Kaxt u núupul le ts'íibo'oba'

Le palalo'oba' táan u báaxalo'ob
táan u che'ej

Le ch'íich'o' táan u k'aayo'ob
táan u k'aay

Le máako'obo' táan u tsikbalo'ob
táan u páak

X-Piil yéetel táan u bin xook
X-Miilae' táan u bino'ob xook

J- Toonoe' táan u báaxko'ob chuken
chukil táan u báaxal

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'

Le oocho'obo' _____

Chan J-Seebe _____

Anita yéetel Niktee' _____

_____ táan u páak ichkool
_____ ustut'aano'ob u bino'ob báaxal

Le t'u'ulo' _____

Ts'íib jejeláas chowak t' aano' ob táan u yúuchul,
ts' o'ok u yúuchul yéetel yaan u yúuchul.

X-Maruche' táan u k' aay
X-Maruche' k' aaynaji'
X-Maruche' yaan u k' aay

J-Piile' táan u jaanal
J-Piile' jaani
J-Piile' ts' o'ok u jaanal
J-Piile' yaan u jaanal

Táan u yúuchul

Ts' o'ok u yúuchul

yaan u yúuchul

4

Kan xook

J-Ma' atan

Juntúul nojoch wíinike' kíim u yatan, ka'a j-kíim u yatane' chéen u yaak'il u páak'al chúuj p'áati'. Le nojoch máaka' jach ku tuukultik yatan, le kéen u'uluk ichil u koole' leti' beetik ba'al u jáantej, ku p'oik u nook', ku míistik u yotoch, jach náak u yóole' ka'a tu tuukulte' buka'aj utsil wa'a yaan máax beetik ba'al in jaant tin wotoche'.

Buka'aj kun ki'imakchajal in wóole', le kéen u'ulkene' beeta'anili' in wo'oché', sáamsamal bey u tukultiko', tak ka'a j-k'uch u k'iinil le u yayanilo', ka'a j-k'uch tu yotoche' yóok'ol u ch'aak che'il u k'óobene' ti' yaan u jomaíl u yo'óch waaji', ku yilik u kuumil u yo'oché' juntúul x-kaax chaka'ani', míista'an u yotoch, p'oa'an u nook'; bey úuchik u máan u láak' k'iino'ob.





Letie' ma' u yojel máax beetik le meyajo', ka'a jo'op' u ch'úuktik máax beetik, sáamsamal u ts'áakuba u yilae' chéen ba'ale' ku weenel.

Ka'a j-k'uch u k'iinil u yilik máax beetike', na'ak tu mooyil u yotoch u ch'úuktej.

Chéen ka'a tu yilaj u yookol óoxtúul x-ch'úupalalo'ob tu naajile', mina'an u nook'o'ob, ka'a tu yilaj bix úuchik u janjan beetiko'ob waaj, janal, míis yéetel p'o' Ku sáastal tu láak' k'iine' ka'a jóop' u ch'úuktik tu'ux u taal le x-ch'úupalalo'obo'.

Ja'ak' u yóol ka'a tu yilaj letie' u páak'al chúuj u yatan, yaan óoxp'éel le u nukuch icho', leti'o'ob ku suutkubao'ob x-ch'úupilo'obo'.

Yéetel a t'aane' ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le xook ta beetaj ti' x-ma'atan.

Bon u yoochel le ba'ax ta na'atajo'



Bix u beeta'al junp'éeel kaxan k'áat chi' ti ba'ax tak yojelta'al

U tia'al a woojéeltik ba'ax, tu'uxi', bix junp'éeel ba'ale', k'a'ana'an a k'áat chi'itik ti' máax u yoojel.



K'áat chi'it máax ku beetik u kool.

- ¿Ba'ax nu'ukulil ku k'aabet chajal u tia'al u meyáajta'al kool?

- ¿Ba'ax o'olal ka beetik kool?

- ¿Ba'ax ti'wiináalil ka tóokik a kool, ka paak'ik yéetel ku yúuchul kool?

U tia 'al much'ik ba'ale, k 'a 'ana 'an k-much 'kiintik
 tio 'olal u meyajilo 'ob, u chiika 'anilo 'ob, u kuxtalo 'ob
 waa u laak' ba'alob.



je'ex lela':

ba'alche'o'ob

peek'	tsiimin
k'eeek'en	wakax
t'u'ul	ku'uk
keej	kitam
jaaleb	k'ulub

Ts'iibt u laak' ba'alo'ob, ku k'atal tech,



che'o'ob

ch'iich'o'ob

yich paak'alo'ob

Báaxal tsikbaló'obe' u beytal k-beetik u t'aano'ob le ba'alche'o'obo' wa k-ts'áaik u kuxtal ti' je ba'alake'.

Mente'ex junp'éel báaxal chan áak yéetel chakmo'ol, ku ts'o'okole' ka beetike'ex u t'aano'ob.

Tu yiilubaa áak yéetel chakmo'ol, ka'a t'aanajo'ob:

Chakmo'ol: - Ko'ox áalkab u tia'al k-ilik máax jach chich u yáalkab

Áak: Ko'ox aáalkab, le máax ku k'uuchul táanil tu'ux yaan le tsalamó', ku naajal.

Chakmo'ol: - Ootsilech chan áak tin wéetele' ma' páajtal, tumeen teene' jach chich in wáalkab ma' je'ex techo'.

Áak:- Makachi', ko'ox áalkab u tia'al k-ilik.

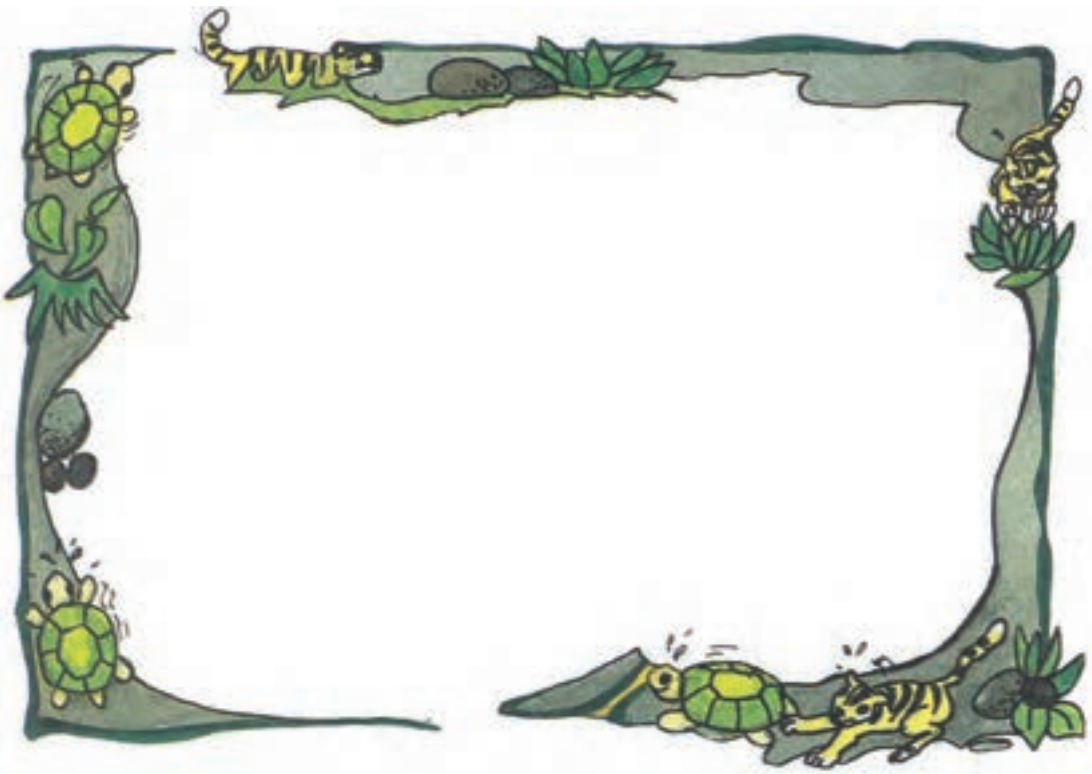
Le ka'a túun jo'op' u yaalkabo'obe' le chan áako' tu machubaa ti'u neej le chakmo'olo', ka'a k'uch le chakmo'ol te'e tu'ux yaan le tsalomó' ka'a kuuntáanta'ab tumeen le chan áako'.

Áak: - Ma' kutsal tin wo'ok'ol wale' tene' sáan k'uchken waye'.

Chakmo'ol: - Ichil u tuukul chakmo'ol, ¿bix tu beetaj le chan áak beya'? teene' táan in tuukultik ten kin náajaltik, chéen ba'ale ma' tin suut in wa'al wa jach chich in wáalkab.



Ko'one'ex meentik junp'éel chan tsikbal chéen
ichilo'one'ex, ku ts'o'okole' k-ts'íibtik te'e kaabala'.



K'áat chi'it ba'ax u k'áat ya'al le t'aano'oba'.

weenek
jajalkil
yo'och bu'ul

Laylio'obe'.

T'aano'ob jejeláas u ts'íibta'al chéen ba'axe' layli' u k'áat u ya'al le ba'alo'.

Xook le chan ts'íiba'.

Juntéenake' táan u yook'ol u chan yíits'in j-Piil, ka'a a'alab ti' tumeen u x-ki'ichpan na' beya'. j-Piil, méek' a wíits'ino', xen a sat u yóol (ki'imak kuns u yóol) te táankabo'; ch'a'e x-kisicheo' (k'áanche') ka xéektabaa (kulakech) a náays u yóol a wíits'ino'.

j-Piil tuune' ka'a tu ch'a'aje' ka'a bin kutal tu bo'oy le kiwio' (k'uxubo') ka'a jo'op' u k'aayik u yíits'ino' yo'ok'sal u weenel.

Le t'aano'ob k'ala'antako'ob ichil lela' () kaxte'ex u núupul. Je'ex lela'

Sat u yóol

ki'imak kuns u yóol

Ts'íibt u láak' ketlant'aano'ob, tu nu'ukul a ts'íib.

5

Jo'oo xook

J-Wáay Koot

Ku tsikbaltik le úuchben máako'obo', le wáay kóoto' juntúul máak jach aayik'al tumeen yaan nu'ukul koonol tu'ux yaan jejeláas ba'alo'ob ku konik. Leti' konik ba'alo'ob ti' le kajnalilo'obo', ku k'amik ba'alo'ob tio'ob, ku ts'áaik taak'in tio'olal. Wáa yaan ba'al ku k'áata'al ti' u tia'al manbil mina'an tie', ku ya'alik ti' le máax ku maano', ka Suunakech sáamal a wilae', tumeen sáamal u taasa'al ten. lekéen aak'abchajke' ku suutkubáail j-ch'íich'il, bey bin wáay kóotile'.



Xiik'nalil u bin tak tu kaajil Jo' u ch'a'a' u koonol, yéet taal le ba'alo'ob ken suunak tu yotocho', ma' sáasak Ku suuti', ku ya'ala'ale' ookolbil bin u beetik. Tu sáastal kan xi'iko'ob j-maane' ku yiliko'obe' ch'ech'ejkil u kúuchil u koonol tu ka'aten, yéetel le ba'al mina'an tie' yaan. Ku ya'aliko'obe' bix u beetik ma'ach u mina'antal mix ba'al ti'. Ku ts'o'okole' ma'ach k-ilik u taasa'al ba'alo'ob ti' tumeen waa waa.



Tsikbe'enil

Juntúul chan x-ch'uupal jach u yoojel tuus.

X-Maartae le kéen u yayant jejeláas ba'alo'ob ti' u yuumo'obe' wáa ma' u ts'abaltie' ku beetik u lúubul u wíinkilil u tia'al u jáan ts'a'abalti' le ba'ax ku k'áatíko'. X-Maartae' bisa'ab yiknal juntúul j-ts'aak yaj, ka ila'abe' mix k ooja'ani'.

Tu láak' k'iine' ka'a tu ka'a beetaje' ka'a ja'aats'túun. Bey ts' a'akiko'.



Ts'íibt u láak' tsikbal a woojéelma', ucha'antech wáa a wu'uymaj u tsikbalil.

Tsool t'aan yéetel junp'íit t'aan.

Xook ichil a tuukul te ts'íiba':

Daniel:

Tin túxhtik yéetel a tío J-Feermine' taak'in u tia'al a manik nu'ukul ts'íib, ch'iilib boono'ob yéetel u láak' nu'ukulilo'ob xook. Jach k'a'ana'anten tu wiinalil áagosto ma'a káajak xooki'.

- Muuch'abae'ex o'ooxtuulil ka'a beetex junp'éel túxhtaj t'aan, chéen ba'ale' ma' u sa'atal u tuukulil,
- Ilawile'ex máax p'at ma'alo'ob u meyaj ts'o'okole' ku xookik u tia'al u'uybil tumeen tu láakalo'ob.

Je'ex lela':



Tsikbalte'ex bix u be'eta'al junp'éel telegrama.

Bix u ts'íibta'al le telegramaa'.

Chup yéetel u yáantaj a j-ka'ansaj le telegramaa'.

SECRETARÍA DE COMUNICACIONES Y TRANSPORTES				
DIRECCIÓN GENERAL DE TELEGRAFOS NACIONALES				
TELEGRAMA				
NÚM	PALABRAS	VALORES	PRECIO	H.D.
CLASE DE SERVICIO: ORDINARIO <input type="checkbox"/> URGENTE <input type="checkbox"/>				
PROCEDENCIA	<i>Jose Ma. Mateos, Q. Roo.</i>	EL	<i>3</i>	DE <i>Sept.</i> DE 19 <i>55</i>
DESTINATARIO	<i>Fermin Sosa Castilla</i>	TEL.		
NOMBRE APELLIDO PATERNO APELLIDO MATERNO				
DOMICILIO	<i>Av. Universidad No. 164</i>			
CALLE NÚM COLONIA O BARRIO DELEGACIÓN O MUNICIPIO				
DESTINO	<i>Chetumal</i>	<i>Q. Roo.</i>		
POBLACIÓN ESTADO				
TEXTO <i>Suku' un ts'o'ok in t'uxtik u ju' uno'ob Daniel,</i>				
<i>ts'íibt Universidad</i>				
REMITENTE	<i>Florinda Sosa</i>	<i>G.</i>	TEL.	
NOMBRE APELLIDO PATERNO APELLIDO MATERNO				
DOMICILIO				
CALLE NÚM COLONIA O BARRIO DELEGACIÓN O MUNICIPIO				

U tia'al u ts'íibta'al junp'éel telegramae', ma' ma'alo'ob u píitmáan ti' lajun t'aano'obi, tumeen ku yúuchul u láak' bo'ol tio'olal.

- Le ba'ax ma' ta na'ate'exé k'áate'exé' ti'a ka'ansaje'ex.

Jats'uts tuukul.

Máasewal Paal.

Máasewal paal ti' táataax lu'um
tiin wéetel a taal báaxal
Tu láakal paalal ti' Amerikae'
k'a'ana'an k-yaakunskbae'ex.

Máasewal paal ti' nukuch k'áaxo'ob
tiin wéetel a taal báaxal
Tu láakal mejen paalal ti' Amerikae'
yaan k-betik junp'éeelili'k-otoch.

Máasewal paal, máasewal paal
Ten kin ka'anskech xook,
Tu láakal paalal ti' Amérika
uk'ajo'ob ti' kaambal.

Tumeen le x-ma' ojlila'
ku k'aliko'on.
Le kaanbalo' ku
ts'aikto'on páajtalil.

Máasewal paal, máasewal paal
tiin wéetel a taal báaxal
Tu láakal paalal ti' Amerikae'
k'a'ana'an k-yaakunskbae'ex.



Xooke'ex yéetel kaane'ex le jats'uts tuukula'.
Tsikbalt yéetel a wéet xookilo'ob ba'ax ta na'ate'exi'.



Le tuusbelo'oba', ku ya'alik ti máak ba'ax ken u beet máak.

- Ts'íibt u láak' chowak t'aano'ob tu'ux ka tuusbeltik a wéet xookilo'ob.
- Báaxanen chéen tuusil yéetel a wéet xookilo'ob ti' tusbelil.

6

Wak xook

X-Nuk ku'uk yéetel X-chúukib

Úuch bine' le x-nu k ku'uko' bin u xíinbalt le x-chúukibo', ka bin k'uch yiknale' ka tu ya'alaj ti':
¡Ay, óotsilech in wéet ko'olelil! jach máan ya'ab a mejnilo'obo', ¿ba'axten máaj jaantiko'ob wáa a kínsko'ob ka'a p'áatak kex chéen juntúulillie' maaj wu'uyik u ya'alale' jach táan u náats'al u búulul yook'ol kaab, ¿ba'ax ka wa'alik? a kínsko'obe', tumeen le teno'obo' yaan in kínsko'ob, tumeen óotsil ken in wil ka búulko'ob, ka tu yu'ubal le x-chúukibo' ka tu chin u poole' ka jo'op' u tuukul , jach tu na' tuukulta' le ba'ax a'alabtio'.



Ka'a ts'o'ok u bin le x-nuk ku'uko', le x-chúukibe' ka'a jo'op' u ya'alik:, maan jach jaaj u t'aan le ba'ax tu ya'alaj teen le x-nuk ku'uko'. Ka'a jo'op' u jach cha'antik u mejnilo'obo', ka'a jo'op' u ya'alik beya': ¿yaan wáa in kinsko'ob in mejniio'oba'? ¿ba'axken in meente?. Ts'o'ok u sen tu u kultike', ka'a jo'op' u chukláantik jun jun túulil u mejnilo' ka'a jo'op' u kíinsik, táan u jeejenp'uchke', táan u yook'ol chéen juntúul ma' tu kíinsaji'. Ka'a ts'o'ok u kíinsike' ka'a tu ya'alaj beya': táan in jáan bin in wil wáa ts'o'ok u kíinsik u mejnil le x-nuk ku'uke', le ka'a k'uch tu naajil x-ku'uke' jach kí'imak u yóol tumeen táan u báaxal yéetel u mejenilo'ob, ka'a tu ya'alaj ti' beya': ¿ba'axten ma'a a kíins a mejnilo'obi x-nuk ku'uk? ¿ma' tech ta wa'alaj tene' yaan a kíinsiko'ob?, chan óotsil u yich taan u ya'alik; le x-nuk ku'uko' tu nuuka' tie', teen ki kins in mejnilo'ob, (ku péeksik u pool) ma', ma', ma'atan, óotsilo'ob, mix bik'íin je'e in kíinsko'obe' ¡Teche' ta kíinsaj a tia'alobi' tumeen a p'ekmo'ob! Ka tu yu'ubaj le x-chúukibo' ka'a jo'op' u yook'ol, le beetik tak bejlae ichil u k'aay ku ya'alik beya': ku'uk tu tuusen, ku'uk tu tuusen, ku'uk tu tuusen,

Catalina Pech Yam



Múuch' tsikbal

- Much'aba'e'ex kankantúulil u tia'al ka'a múuch' tsikbalte'ex, le xooka', x-nuk ku'uk yéetel x-chúukib.
- Ts'íibte'ex ba'ax tu ya'alal x-nuk ku'uk.
- Ts'íibte'ex ba'ax tu beetaj x-chúukib.
- E'ese'ex bix a tuukultike'ex tsikbalnajo'ob.



U tia'al a na'atik tsikbale' k'a'ana'an a wu'uyik u t'aan jujuntúulil, u pajtal xaan u yúuchul xook ich múuch' táanbalil ku ts'o'okole' ka múulaantikabae' ex tio'olal le t'aano'ob ma' ta na'atajo'.

Ts'íibt u láak' tsikbal yéetel a wéet xookilo'ob.

- Bix túun J-Luis
- Chéen beya', kux teech
- Bey xaana', táan in ts'o'oksik in primaria ¿kux teech?
- Bey xan, táan in xook. ¿Tu'ux ka bin?
- In ka'a xímbal yiknal in láak'o'ob.

U táan u yich áanalte'e', wáa u tsoolol le xooko' ku ya'alik ba'ax ku taasik yéetel tu'ux wa'alal yaan.



U yáax kaanbal, u yoochel yéetel u láak' ba'alo'ob ku ts'aik to'on u na'atil ba'ax xookil ku taasik áanalte'.

Xook u xookil ku taasik u káaj bal a áanalte'.



Chan péepen,
(k'aay)
Juntúul chan péepen
Jach jats'uts' u nook'
Ku bin tu lool le che'o'obo'
Ku ts'uts'ik u kaabil .

Ts'íibt u láak' chan k'aay

Xik'neen xik'nen xik'nen
xik'nen chan péepen
ts'u'uts' u lool le che'o'obo'
Ts'uts' u chan kaabil

(Ka'aten)

Chan xi'ipal

juntúul chan paal táan u bin ich koolle ka tu yilaj juntúul kaan kopa'an chúumuk ti' óox kúul ya'axche'o'ob.

Núuk le k'óat chi'o'oba'

¿Máax ku bin ich kool? _____

¿Ba'ax tu yilaj? _____

¿Tu'ux yaan? _____

U tia'al a wa'alik junp'éeel ba'al a k'áat ka'a na'atake', k'a'ana 'an a tsolik ma 'alo 'ob.

Beet junp'éeel tsikbal





Táan u k'áaxal bat
Táan u nookoytal

¿Máax beetik?

J-Piile' bin kool sak'ab
X-Roosae' táan u p'ó'

¿Máaxo'ob beetik?
¿Ba'ax ku beetiko'ob?

Tene' ustint' aan in bin xíimbal,
X-Peete' tu xootaj u k'ab u yíits'in.
J-Peetuche' tu ts'onaj juntúul kéej.
Letie' tu ch'akaj le ya'axcheo'.
Kin xook yéetel kin ts'íibt ich maaya.

Núuk le k'áat chi'o'oba; ku ts'o'okole' ka beetik u
láak' chowak t'aano'ob.

¿Máax ku bin xíimbal? _____

¿Máax tu xootaj u k'ab u yíits'in? _____

¿Máax tu ts'onaj juntúul kéej? _____

¿Máax tu ch'akaj le ya'axcheo'? _____

¿Máax ku xook yéetel ku ts'íibt ich maaya? _____

Xook le ts'íibo'oba'.

- Ts'áaten ja'
- Liik'en uk'ul
- Xéen si'
- Búukintaj nook'o'
- Míistej naajo'
- P'o'a k'ab

Ts'íibt u láak' tusbelo'ob.

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

Xook le ts'íibo'oba'

- Peek'o'obe' táankab ku weene!o'ob.
- Paachil ti' j-Juan ku taal x-Maas.
- Taanil ti' j-Juane' ti' yaan x-Peeti'.
- Yóok'ol le naajo' ti' yaan juntúul miis
 - Yáanal u k'áan x-Mariae' ti yaan u xanbi'.

- ¿Tu'ux ku wenlo'ob peek'o'ob?
- ¿Tu'ux ku taal x-Maas?
- ¿Tu'ux yaan x-Peet?
- ¿Tu'ux yaan juntúul miis?
 - ¿Tu'ux yaan u xaanab x-Maria?



7

U'uk xook

Ooch yéetel t'eel

Anchaj juntúul ooch táan bin u máan u kaxant ba'al u jaante' tumeen jach wi'ij. Le táan u máano' ka tu yilaj táan u máan u pa'as juntúul nuxib teel.

Náats' le ooch yiknal le t'eelo, káa tu k'áata ti' beya':
¿ba'ax ka beetik nuxib t'eel?

- Mix ba'al, chéen táan in máan in kaxt in wo'och.
ooch: ¿ba'axten ma'ta kanaj je'ex animas a tioe'?
tumeen a tioe' jach taaj xiib, tumeen chéen yéetel u yaawate'ku ja'asik yóol wíinik, ku muuts'ik u yiche' ku ch'iikik u pool lu'ume' ku yaawat. Ka'a tu yu'uba nuxib t'eele', le ku beetik je'ex a'alab tio': tu jich' muts'taj u yich ka'a tu xóolch'intaj u pool lu'um kaj taaj u yaawat; le ku la'ap'al tu pool tumeen nuxib ooch. Ka'a jo'op' u bisa'al óotsil nuxib t'eel tumeen le nuxib oocho'.





Jach taitak u k'usa'al tu'ux ku jantbile', le t'eelo' ka'a jo'op' u tuukultik bix ken u ya'al ti' le oocho' u tia'al ka'a cha'abak.

- T'eel: áalten tuun ooch, ba'al a tia'al ka bisik, Le ka'a jáap u chi' u tia'al u nuukik ooche', le ku po'ots'chi'itik le t'eelo', ka puts'ti'. Óotsil ooche' p'aat x-ma' jaanlil.

Guadalupe Wicab.



Nuuk le chowak k'áat chí'o'oba'.

• ¿Le oocho' ku síijil wáa ku tóop'ol?

•• ¿Ba'ax ku jantik le oocho'?

••• ¿Tu'ux ku kajtal?

•••• ¿Ku chu'uch wa ma'?

— ¿Bix u kuxtal yéetel tu'ux ku máan?

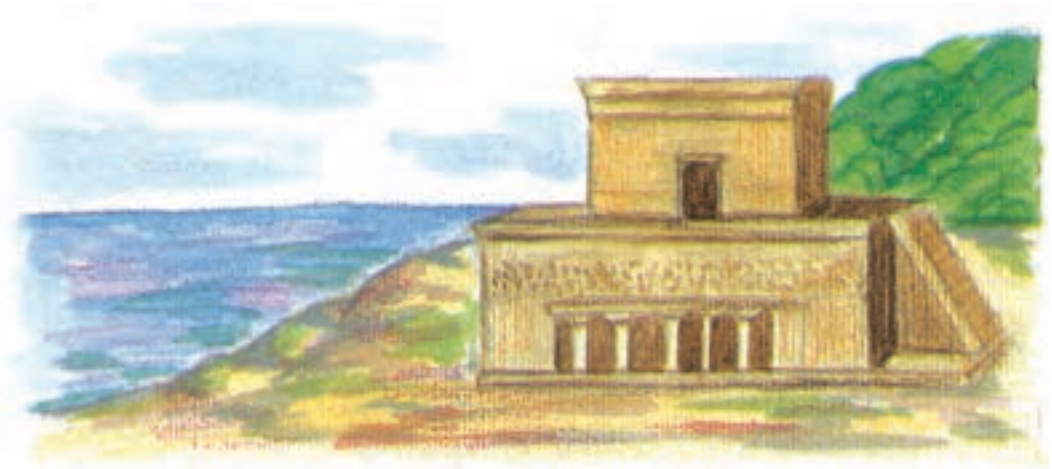
• ¿Le t'eelo' ku síijil wa'a ku tóop'ol?

•• ¿Ba'ax ku jantik le t'eelo'?

••• ¿Tu'ux ku kajtal?

•••• ¿Bix u tséentikubaa t'eel, ku chu'uch wa'a ma'?

— ¿Le t'eelo, tu'ux ku máan?



Xíimbal

J-Juan, J-Iis yéetel X-piile' bino'ob xíimbal tu úuchben kaajil Tulum, tumeen ts'o'ok le xook'obo'.

Bino'ob u k'aóolto'ob u meyaj le úuchben maayao'obo', le kaaja' tia'an tu jáal k'a'náabe'. Le nukuch pak'il najo'ob yáano'obo' laj bak'a'an u jáalpach yéetel junp'éel nojoch pak'il tuunich, in k'áat in wa'ale', tuunich nijkúunsa'abe' ka'a beeta'ab u kootil.

Ka'a luk'o'ob Tulumé' bino'ob tu úuchben kaajil Kóoba', yáan úuchben pak'il najo'obi' meyajta'an tumeen le k-úuchben ch'i'ibalo'ob.

Yéetel le t'aano'oba' a'al ti'jejeláas k'iino'ob u yúuchul, xook yéetel xíimbal.

Táan u yúuchul.

Ts'o'ok u yúuchul. _____

Tene' táan in xook.

Tene' xooknajen. _____

Teche' táan a xook.

Teche' _____

Letie' táan u xook.

Letie' _____

To'one' táan k-xook. To'one'

Te'exe' táan a xooke'ex.

Te'exe' _____

Leti'o'ob táan u xooko'ob. Letie'

T'aano'ob ku ya'alik máax tia'al,
 Le naja' in tia'al, lela' u naajil J-Juan ka'achi, bejla'e
 ma' u tia'ali' tumeen ts'o'ok u konik teen in
 yuumo'obe' jach ki'imak u yóolo'ob tumeen yaan in
 naajil. Ku ya'aliko'obe' le kéen ts'o'okok a beele'
 yaan tu'ux a wantale'ex. Tin maanaj xaan juntúui chan
 k'éek'en, ka'a tin wa'alaj tin yuumo'obe' a
tia'ale'ex.



Beet u láak' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik máax tia'alil

Le x-kaaxa' u ti'a'al x-Peet, lela' u ti'a'al x-Maaruch.

Le nook'a' _____

Le peek'a' _____

T'aano'obe'je' ex bix u ya'ala'ale' k-na'atik waa táan u yúuchul, ts'o'ok u yúuchul waa yáan u yúuchul. Yaan óoxp'éel xóoxot' t'aano'ob tu'ux ku ye'esik to'on ba'ax k'iin u yúuchul ba'alo'ob.

Ts'o'oks u ts'iibil.

Táan u yúuchul.

Teene' táan in meyaj.

Teeche' táan a meyaj.

Leti' _____

To'on _____

Te'ex _____

Letio'ob _____

Yaan u yúuchul

Ts'o'ok u yúuchul



Beet u chikpajal ti' jejeláas k'iino'ob u yúuchul le t'aano'oba': ch'aak, páak, che'ej.

Bix u jelpajal u pak'alil chakbojonja'

U tia'al ka yanak u pak'alil chakbojonjae', k'a'abet u pa'ak'al u neek'. Lela' ku waak'al ich lu'ume' ku ts'o'okole' ku jook'ol yook'-kabil.....

Lelo'oba' yaax taanil ku jook'lajal u yaax leo'ob, ku ts'o'okole' ku tiip'il u mejen chuuno'ob. Ma' sen uuch jook'ob yook'kabile' ku puulko'ob le u yaax leo'obo' u tia'al ka'a jook'ok u jach leo'ob yeetele' taan u bin u nojochtal u chuuno'ob.

Le pak'ala' ku yaak'ilankilo'ob, u chuuno'obe' ku mu'k'antalo'ob, u leo'obe'ku nuuktalo'ob, ku loolankilo'ob yeetel ku yichankilo'ob u tia'al ka'a yanak u laak' u paak'alilo'ob, lekéen ts'o'okok u yichankilo'obe' ku kiimil u paak'alilo'ob.

Bon u yoochel je' ex bix u ya'alik le chan xooka'.



Xook le na'ato'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xookile' ba'ax u k'áat ya'ale'.

Wáa tumeen jach na'atuun na'a teche', na'a tela':

Táan techi'
táan teni'
¿ba'axi'? _____

junsúute' a láak'
junsúute' a péek
¿ba'axi'? _____

Ku bin kex mina'an u yook
ku xuuxub kex mina'an uchi'
¿ba'axi'? _____



le xi'ike', mina'an u t'eel
le suunake' yaan u t'eel
¿ba'axi'? _____

Saken, saken ka síijen,
Óotsilo' ob yéetel
ayi k' alo'ob
u yaabitmeno'ob.
¿ba'axi'? _____

ka paanik, ka lomik,
ku t'iitsíl u ja'il
¿ba'axi'? _____



k'áak', ch'a'ik a wíik', ta'ab, iik', chí'íkam, saay.

Ts'íibt u láak' na'ato'ob, waye' yéetel tu núukulil a
ts' íibt.

8

Waxak xook

Máak ku kaxan kaab

Juntúul máak jach óotsile' tu ya'alaj ti' u yatane':
-ko'ole in ka'aj in kaxáant kaab. teeche' xen tu yotoch
le k-éet yuumo', ka'a k'áat tie' ka'a u majanto'on
junp'íit ixi'im.

Le k-éet yuumo' tu ts'aj le ixi'imo', le ko'olel túuno' tu
beetaj u yo'och u yíichamo', leti' túune' le ka'aj jóok'u
bimbalo' tu ya'alaje'; jwa jajal k'uj u k'áate' ichil
jo'op'éel k'iino'ob biin ka'a suunaken!

Máan óoxp'éel k'iino'ob, jach náachchaji, ba'ale' ma'
tu kaxtaj mix ba'ali', ka'a tu tukultaje'. ¿Ba'ax keen in
beetaj, in wo'oché' táan u xu'upul? Le ka'a
áak'abchaje' tu t'abaj k'áak' ka'a weeni, ba'ale' le
ka'a k'uch chúumuk áak'abe', yaan máax awatnaj
ichil le k'áaxo'." ¿Máax wale'? - tukulnaji' - waye'
mina'an mix juntúul máak." Le máax awatnajo' káaj u
náats'al, Sajakchaji, ka'a tu machaj junp'éel najche'
ka'a tu ka'a yu'ubaj jach naats' le awato'obo', Le
máako' chikpaji ka'a tu k'áataj: ¿Ba'ax ka beetik
waye'? . j Táan in máan in wil le ba'ax tu túuxto'ob
teen jajal k'ujo'! Ajaj, ¿Ba'ax túun ka kaxtik? - kaab. -
jAjaj, wáa a k'áat kaabe', je'el in ts'aikteche'
- ¿Ba'ax ka taasik?.

K'aj -je'elo', ts'áaten junp'iiti' -ka'aj tu ts'aj ti',
le máako' tu jantaj bey óoli ch'uulo',
le ka'aj ts'o'ok u jantike' tu ya'alaj tie' ti' ku pa'atik tu
yotoche'.

Le ka'aj sáaschaje' k'uch ti' le naajo', Junp'éeel naaj jach jats'uts yéetel chuup yéetel nu'ukulo'ob tu'ux ku lik'esa'al kaab. -- Jach tu jaajile' ¿Ba'ax a k'áati,kaab wá a taak'in? tu k'áataj le máako'. -- in k'áat kaab.

- Ajaj, yáan in ts'aik tech junp'éeel ti' le nu'ukulo'oba', chuup yéetel kaab, juntúul x-ch'uupul tsíimin u tia'al a bisik yéetel taak'in. Ba'ale táanile' uk' ka'a xúuch kaabe' u tia'al u páajtal a k'uchul tak ta wotoch, Junk'áal k'iino'ob ma'a unaj a weenel yéetel a watani'. Le ka'aj suunaj le máako' tu tsikbataj ti' u yatan tu láakal le ba'ax úuch tio', ka'a tu túuxtaj ti' u éet yuumo' junp'éeel chúuj saas chuup yéetel kaab.

Le éet yuumo'tu síiaj bak' ti'. Ka'a sáaschaj le u láak k'iino'ob bin tu wotoch le óotsil máako'.

- ¿Ba'ax ta meentaj u tia'al a taasik ya'abkach kaab? tu k'áataj ti'. Le óotsil máak túuno' tu tsikbataj ti' ba'ax úuch tio', Le éet yuum túuno' tu ts'aj ti' juntúul tsíimin, tu kuchaj nu'ukulo'ob u tia'al u ts'a'abal kaabe' ka'a bin náach. Tu yu'ubaj xan le awato'obo', ka'a tíip' le máako'.

- ¿Ba'ax ka beetik waye'?.- Mix ba'al, táan in kaxantik kaab.- Chéen le je'elo'.- ¿Ba'ax ka taasik?- k'aj Le máako' tu laaj jantaje' ka'a tu k'áataj ti' ¿ba'ax u láak' ka taasik?- in wo'och.

Tu ts'aj tie' ka'a tu jaantaj ku ts'o'okole' tu k'áataj le juntúul tsíimino' ka'a tu jantaj xan. Mix ba'al p'at tie', ka'a jáan líik' le éet yuumo', ba'ale le u láak'o' síit'naje' ka'a tu machaj le éet yuumo' ka'a tu jantaj.



Xook tu ka'atéen u xookil ikil u káajbal le waxak
xooka', u tia'al ka'a ts'íib le chowak t'aano'ob yaan u
ye'esani'ob beya': i ! ¿ ?

Tsikbalt yéetel bono'ob le ba'ax ku ya'alik le xook
tio'olal le máak tu kaxáantaj kaabo'.



Ts'íibt ba'ax ka tukultik ku ya'alik le jobono'oba."

Xook ti' a. wéet xookile'ex le ba'ax ta ts'íibtajo'.

U tsoololil tsikbal, u k'áat ya'ale' a wa'alik bix juntúul máak, juntúul ba'alche ; junp'éel ba'al wáa junp'éel ba'al ku yúuchul je'ex lela',

baj

Chan baja' ti' ku kajtal yáanal lu'ume', u tso'otsele' bey chak k'áankabe', u koojo'obe' bey u kooj t'u'ule', u yiich'ako'obe' bey u yiich'ak ku'uke'. Le chan baja' jach ku jaantik u moots paak'alo'ob'; le o'olale'. Le kéen oojko'ob te ich paak'alo'obo' ku táap'ta'alo'ob wáa mae' je u laj kíinsiko'obe'. Le chan ba'alchea' ma'a teech u jóok'ol yóok'kabil táan k'iin yéetele' u bak éle' jach kí' u jaanta'al.

*U tia 'al u yúuchul junp'éel ma'alo'ob múuch' tsikbale',
k'a'ana'an un yantal máax ts'áak u t'aanil yéetel u
bisik junp'éel tsoololil tio'olal le ba'ax tsikbalil ku
yúuchulo', u tia'al ka'a jóok'ok ma'alobil.*



Tsíibt ba'ax ka tuukultik ku ya'alik le ka'ansaj xook ti' le
tatatsilo'obo' yéetel ba'ax tu ch'a' núukto'ob.

K'alk'alak t'aan.



Ts'o'ok wáa a ts'áaik
u ts'aak a ts'uulil

J-Cheeto yéetel J-Chiichoe'
bino'ob ch'iin ch'íich'
ma' tu ch'iino'ob
mix junt'ul ch'íich'i



Tuukult yéetel a wéet xooko'obe' u láak' k'alk'alak
t'aano'ob, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik.

<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>

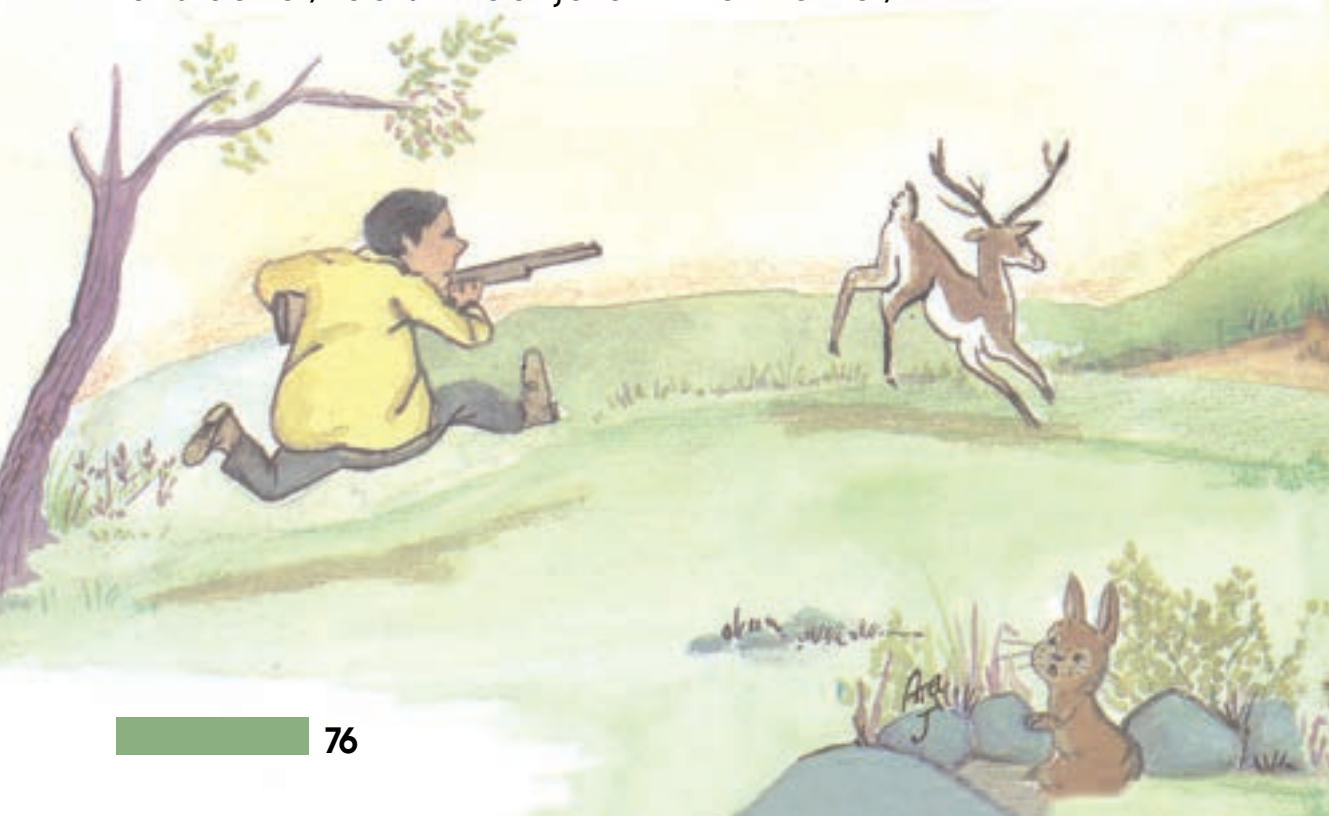
9

Bolon xook

J-Ts'oon

Juntúul máake' táan u bin k'áaxe' ka'a tu yilaj wa'alakbal juntúul kéej. Le ka'acho' ts'uk yóol ts'oon ku wáak'al, chéen junp'éeł páalankeeta ku ya'ala'al, ka'a túun ts'oon le kéej tumeen le máake', Le ka'a j-k'uch yiknale', tu yilaj tsa'ay ti' u yóol le ts'oono', ku ts'o'okole' táats máanja'an tu wíinkilil le kéejo', ka tu ya'alaje': Eyaj, u yóol le ts'oona' beora kin in wila'aj tu'ux bina'.

Tu t'u'ultaj tu'ux bin le u yóol le ts'oone', ma'a sáame' ka'a k'uch tu'ux kimen juntúul kitan, ku yilke' le u yóol le ts'oone', táats' máanja'an ti' le kitame',



Yaan in kaxtik u yóol le ts'oona' yaan u meyaj teen tu ka'aten.

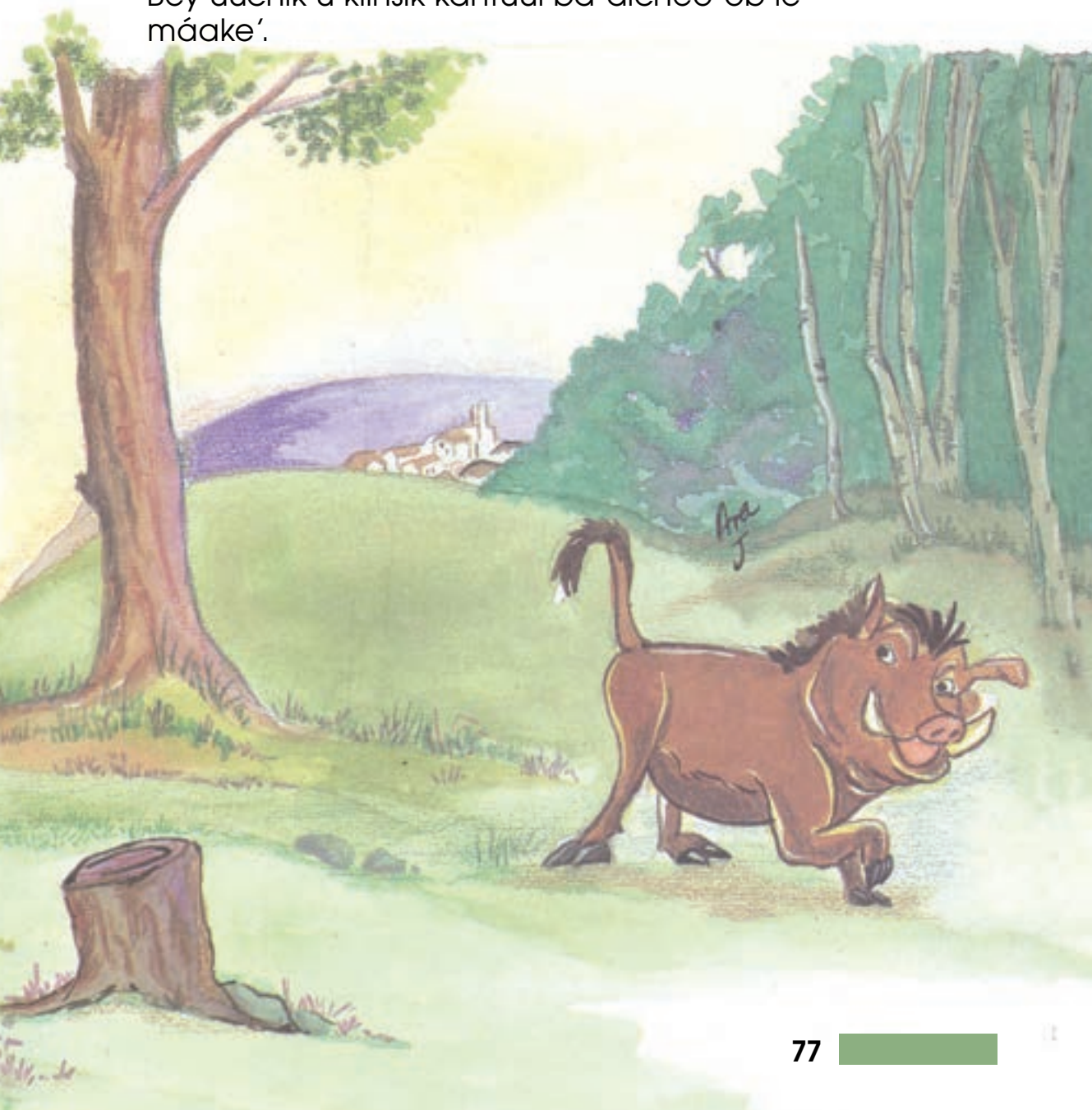
Táan u bine' ka'a tu yilaj juntúul tsuub kimen, ku yilike' u yool le ts'oone' táats' máanja'an xan.

- ¿Tu'ux túun bin u yóol le ts'oona'?

- Yaan in kaxtik

Ku yilike' u yóol le ts'oone' ch'ik te lu'umo' ka'a jo'op' u páanik. Ma'a sáame' ku yilik juntúul baaj kimen; ku yilike' tu pool le baaje' ti' ts'opokbal u yóol le ts'oone'.

Bey úuchik u kiinsik kantúul ba'alcheo'ob le máake'.



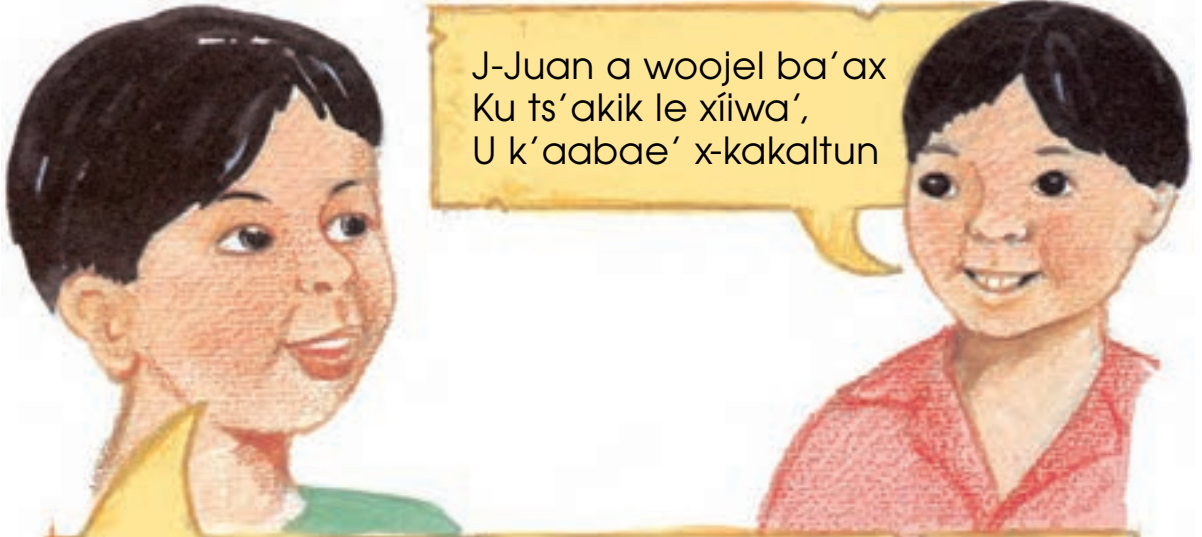
Ti' le xook ts' o' ok a beetika', ts' íibt ba'ax ta na'ataji'.



Ts'íibt junp' éel tsikbal ucha'an techi',



Tu láakal tuukul wa'a k'áat chi' lekéen a wa'al wa'a núuke', k'a'abet a kanik bix keen a tsol tu ka'atéen, u tia'al ka 'a wa'aj jaaj le ka wa'aliko'.



J-Juan a woojel ba'ax
Ku ts'akik le xiiwa',
U k'aabae' x-kakaltun

Úuche'; le ka'aj binen ch'ak si'e' tin ch'akaj in wook. In yuum túune' tu kaxtal le x-kakaltune; ka'a tu machaj óoxp'éel u le' ka'a tu ch'ulaj yéetel u túube' ku ts'o'okole' ka'a tu jaxaltaj, u tia'a ka'a jóok'ok u k'aab, lela' tu yets'aj tu'ux ucha'anten le loobo', ma'a sáam lelo, ka'a tin wilaj u jáawal u jóok'ol le k'i'ik'o' yéetel tu tikinkunsaj séeba'an, u tia'al ka'a yanak u yoox.

Beete'ex junp'éel kaxan k'áat chi' ti' u láak' xiiwo'ob ku ts'aakankilo'ob.

Nojoch ts'íib ju'uno'ob yéetel chíikulilo'ob

Wiinike' ma'a chéen yéetel u t'aan je'el u páajtal u t'aanikubaj wa'a u ts'áaik ojéeltbil u láak' ba'alo'ob ti u yéet wiinikil , bey je'ex le nojoch ts'íib ju'uno'. Yéetel u láak' chíikulilo'ob ku ya'aliko'ob to'on ba'ax u beeta'al.



Le chíikulilo' táan u ya'alike',
ma' u we'ekel ja'.

Le noj ts'íib ju'una'
táan u ya'alike' yaan u
yúuchul báaxal kóoch'ak boola.



Beet junp'éel noj ts'íib ju'un
ti u naajil a xook,
ts'íib te'ela ba'ax u noj tuukulil.

U tuunich kéej

Juntéen ka'a bin yuum J-Juan ich u koole' ma' j-suunaji', ti' p'áat weenel yáanal u paasele'. Le táan u weenelo', chéen ka'a jo'op' yilik ichil u weenele', táan u bak'paachta'al u paasel tumeen nukuch kéejo'ob óox-xa'ay u baako'ob. Ka'a jo'op' u ya'ala'al ti' tumeen le kéejo'obo', k'a'abéet a suutikto'on le tuunich kéej yaan teecho'. Ka'a tu núuka yuum J-Juaane'mina'an teen mix junp'éeel tuunich, Bix mina'anil k-oojel yaanteech, ka'a tu ya'alaje' ma' in taasmaji', ka'a j-núuka'ab tie yaan a bin a ch'ae' ka'a taasto'on, wáa mae' yaan k-kinskech, ka'a aaj yuum J-Juaane jak'a'an u yóol ku yilike' mina'an mix juntúul kéej tu yiknal. Ka'a sáaschaje' bin tu beetaj tu naajil u ch'a le u tuunich kéeja', ka j-bin k'áax u suutej bey úuchik u jáawal u ch'a'apachta'al u paach tumeen le kéejo'obo'.



Ts' íibt yéetel a t' aanilo' obe' le ba'ax ta na'ataj tie' xooka', tu nu'ukulil a ts' íib.

Ojéelte' je'el u páajtal u ts'íibta'al junp'éeel chan tsikbal chéen yéetel u yáal k'aaba' ka'a ts'abak ti' máake', je'ex le ts'o'ok a xookika' u yáal k'aabe'e' "U tuunich kéej".

Ts'íibt túun junp'éeel tsikbal tu nu'ukulil a ts'íib yéetel le yáal k'aaba'a': "kéej yéetel t'u'ul,"

Xóoxot' t'aano'ob ku ya'aliko'ob bix wíinik,
ba'alche'ob yée tel ba'do'ob,



chak lool

cholo'op k'éek'en

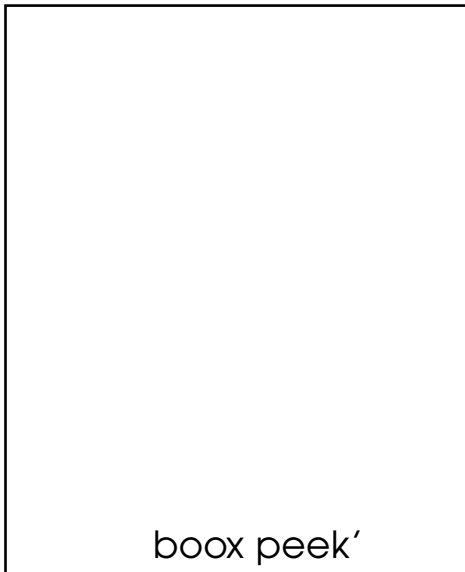
sak x-kaax

polok máak

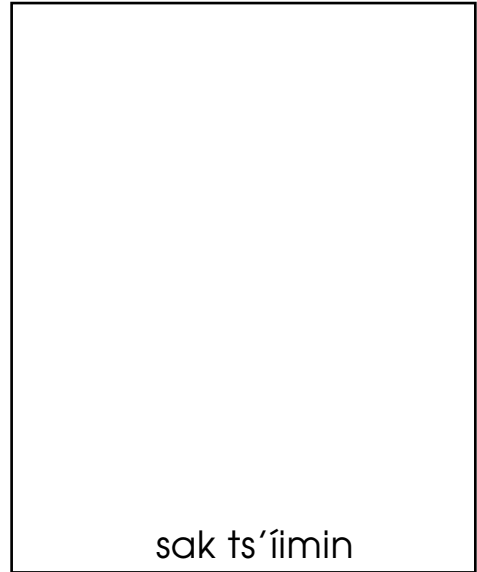
chokoj janaj

boox miis

Bon u yoochel le ba'ax ku ya'aliko'obo', le xóoxot'
t'aano'oba'.



boox peek'



sak ts'íimin

10

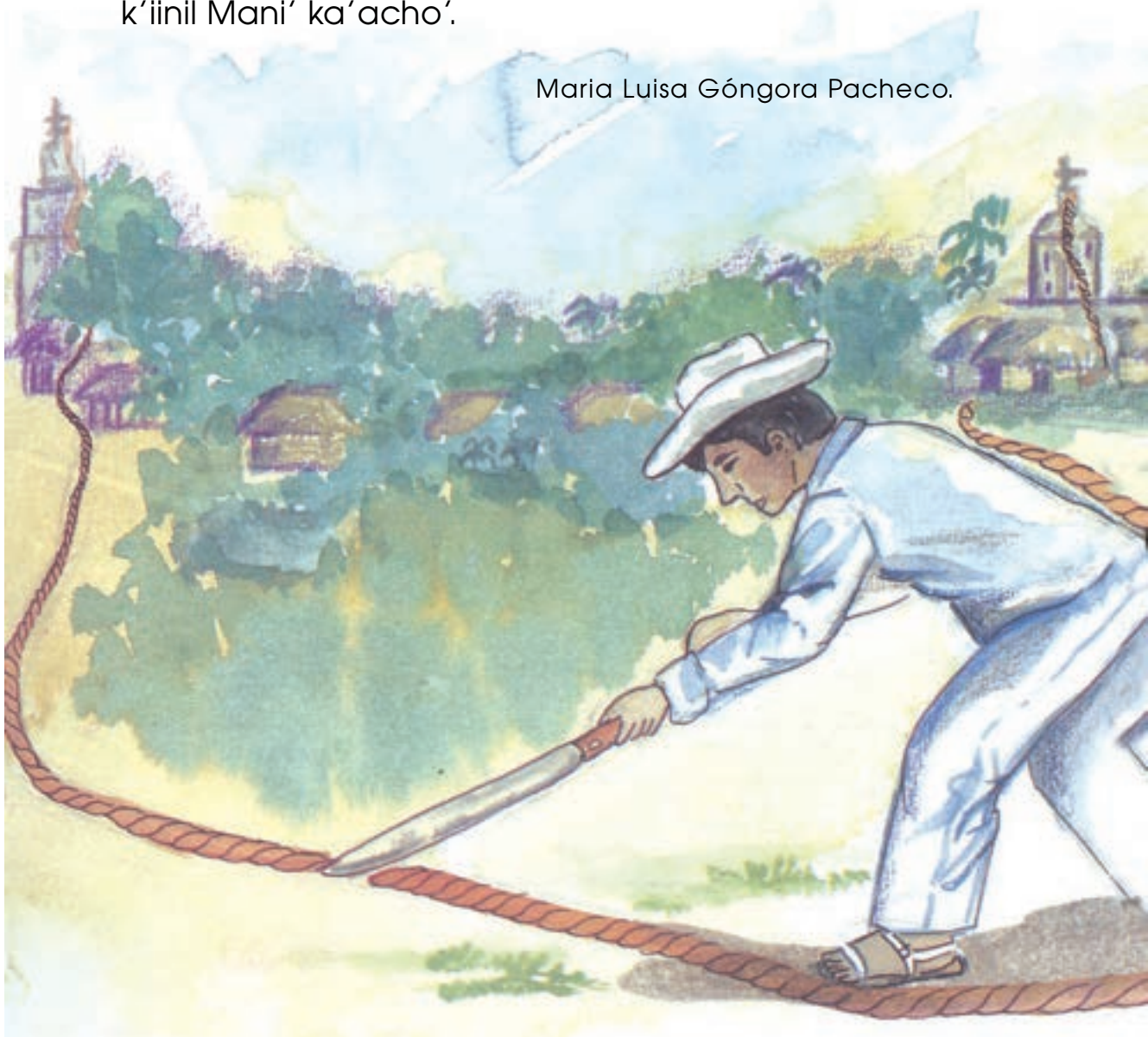
Lajun xook

U suumil k'i'ik'Mani

Le k'iino'ob ma'a k'uchuko'ob le sak wíiniko'obo'; yuum túutul xíiw u jalachil Manie' yaanchaj ti' junp'éel chowak suum. Le k'iin bin u k'áat bin xíimbal ti' u láak' kaaje', ku ya'alik tie suum ka'a u t'inubaa ti' junp'éel tu'ux ka'analo' tak ka k'uchuk le tu'ux u k'áat bino', beya' ma'a tu xáantal ts'o'ok u k'uchul. Le suum bina' u táabil u tuuch le j-xíibo'obo'. Le ka'a ts'o'ok u t'oonkinsa'al le maayao'obo', tumeen le sak wíiniko'obo' yéetel le ka'a ts'o'ok u beeta'al u yotoch yuum k'uje', u jalachil le kaaja' tu ya'alaj ti' le suuma' ka'a u t'inubaa tu ka'analil le naja' tak tu jach ka'analil u yotoch yuum k'uj yaan tu noj kaajil Jo'. Máan ya'ab bach ja'abo'ob, le j-xíiwo'obo' k'iitpajo'ob. Le suum túuno' bisa'ab tu ts'ono'otil "X-kaba ch'e'en." Ti' lelo' ka'a k'uch juntúul wíinik u chóolej, ba'ale' ka'a tu yóotaj u sut te tu'ux tu ch'a'ajo', ja'ak' u yóol ka'a tu yilaj ts'o'ok u ya'abtal, ts'o'okole' ma'a tu yó okol le tu'ux yaan ka'acho'. Kex buka'aj tu beetaje' ma'a páajchaj u yoksik le suumo', ka'a túun tu yilaj ma'a tu páajtale', sajakchajij, tumeen je'el bix u yóotik o yoksike' bey u bin u choowaktal le suumo', ka túun tu túukultaj u xo'oxotik, ba'ale' ja'ak' u yóol ka tu yilaj táan u jóok'ol k'i'ik' ti' le suumo'. Je'el bix páaj chajke' tu yilaj u ts'aik u xéexet'al te'e tu kúuchilo', ba'ale' yaan p'aati'. Ya'ab máaxo'ob a'alike' le suuma' layli' ti' yaan ichil le ts'ono'oto'; kalanta'an tumeen juntúul x-nuuk yéetel juntúul x-k'u'uk'il kaan, u láak'o'obe' ku ya'aliko'obe' bisa'ab tu noj kaajil Jo' wáa México.

Ku ya'ala'al xane' le suum xo'oxot'a'aba' leti' bin le bejo'ob ku bin u chowaktalo'obo', leti' túun le k'i'ik' tuulnaj ti' ka'a xo'oxot'a'abo', leti' bin le k'i'ik' ku wéekel ikil u yúuchul le loobo'ob te bejo', u nojoch máakilo'ob le kaajo'obo' ku ya'aliko'obe' bīin k'uuchuk u k'iinil u núup'ul le suum tu ka'atéena' tu ux kun ba'atel x-t'ara'ach yéetel tóolok; le k'iin je'ela' yáan u yantal ba'ate'il ichil wīiniko'ob tia'al u yilik u ch'áako'ob ba'al u tia'alo'ob. U ch'i'ilanbkabilo'ob maayao'obe' táan k-pa'tik ka'a k'uchuk le k'iino'ob je'ex u ya'almaj chilam Balam, u k'iinil Mani' ka'acho'.

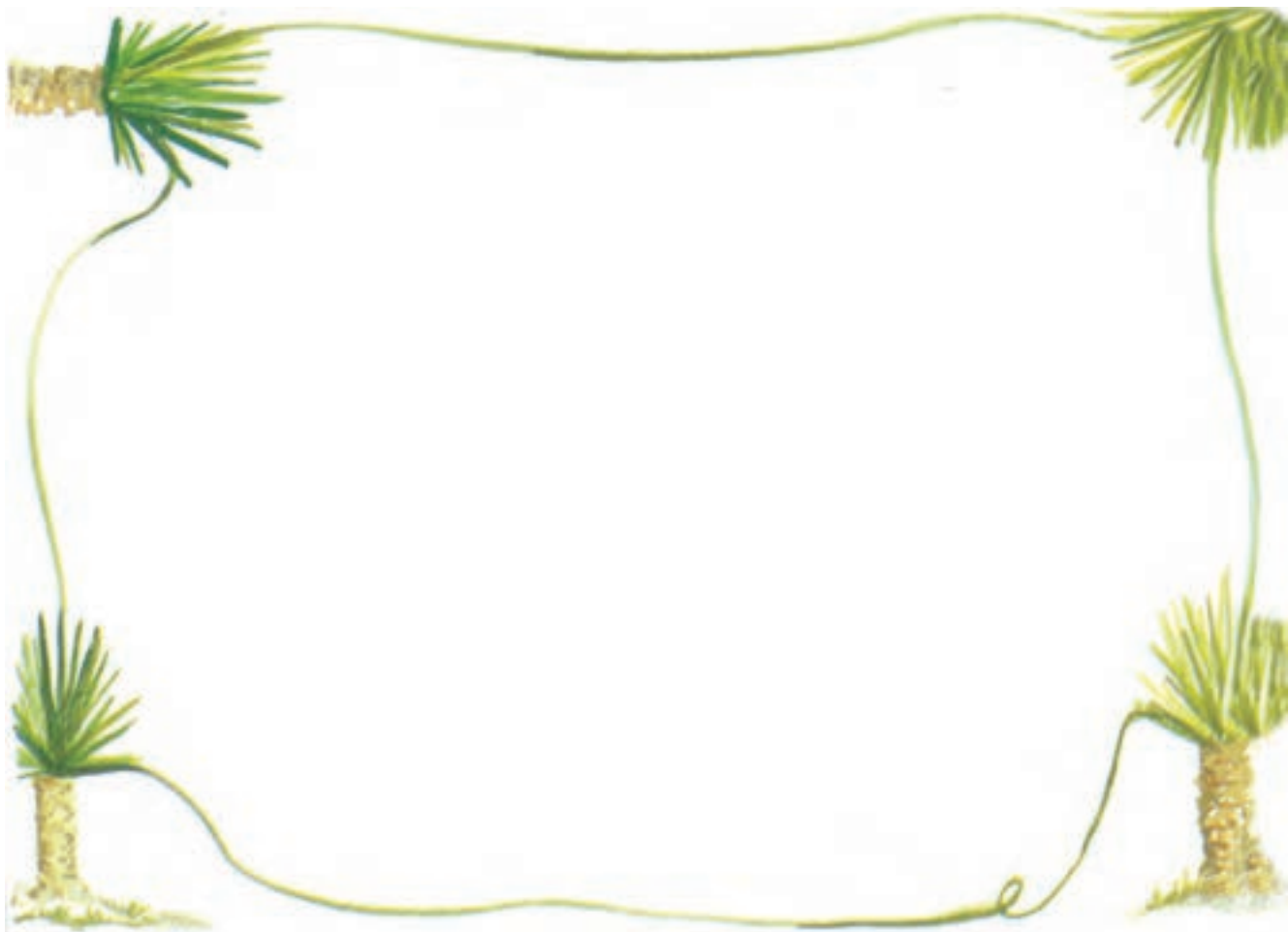
Maria Luisa Góngora Pacheco.



U ba'atelil 1847

Tu ja'abil 1847 u kaajnalilo'ob Chiichimilae', X-Jo'otsuuke', Piiche' yéetel u láak' mejen kaajo'obe' tu much'ubao'ob u ba'atello'ob ka'a xu'uluk paalitsilil u tia'al ma'a u jach pe'cha'ata'al óotsil máak. U jo'olpóolilo'ob le u tojkubao'ob ti' paalitsililo', J-Maanuel Aay, J-Ses Chi', J-Jaas Paat yéetel u láak'o'ob. Ku ya'ala'ale' máaxo'ob chúunsej le ba'atelilo', letie' u ts'uulilo'ob Sakio', yáax letio'ob káajsej le kíinsajo', tu kiinso'ob ko'olelo'ob yéetel meejen paalalo'ob, tu tóoko'ob xan naajo'ob tu kaajil X-Piichil. Bey úuchik u líik'il ba'atel le maayao'obo'.

Much'aba'ex kankantúulil u tia'al ka'a beete'ex u tsikbalil, ku ts'o'okole' bone'ex bix 'uchik le ba'atela'.



Xíiwo'ob ku ts'aakankilo'ob

Ojelte' ya'ab le ts'aako'ob ku ko'onlajaj tu naajil ts'aako'ob yéetel xíiw beeta'anilo'ob, chéen ba'ale' wáa ka'a k-beet ts'aak yéetel le xíiwo'obo', ma' k-sen xuupe'.



U k'aaba': x-uts'unpeek'
Ba'ax ti'a'al: ku ts'akik yaajilo'ob yaan u pujil.
Bix u méenta'al: Ku jo'ok'sa'al u yits, le ku k'a'abejtale', ku xa'ak'besa'al yéetel junp'íit ta'ab, ku ts'o'okole' ku ts'abal tu'ux yaan le yaajilo', yóok'lal u jo'oksik u pujil yéetel u tijil.



U k'aaba': P'óop'oox
Ba'ax ti'a'al: ku ts'akik xej yéetel chi'ibal nak'.
Bix u méenta'al: Ku ya'ach'ta'al u le'o'ob ich junp'íit ja', Ku mayta'ale' ku ts'abal yuk' le k'oja'ano', Ku ka'a méenta'al wáa mina'an ch'aóolal.

Ts'íibt u k'aaba' junkúul xiw, ba'ax ku ts'akik yéetel bix u beeta'al.

Xóoxot' t'aano'ob,k'ex tuukulo'ob.

Le xóoxot' t'aano'ob keen a wila' letie' ku beetiko'ob u chan k'expajal u tuukul máako', tumeen yaan k'iine' ku ch'íik tuukultik wíinike', wáa bey wáa ma' beyi' junp éel ba'al wáa a'alanil. Le xóoxot' t'aano'oba', letie' je'elo'oba': Bey wale', Yaan wale', Ma' xaani', Kensai bixij yéetel Jaai wale'.

- Suku'um: J-Chumin ku ya'ala'ale' Jach taj ts' u' utech.

J-Chumin: Bey wale'.

- Yuum: J-Seeb yaan wáa a bin ich kool sáamal.

J-Seeb: Yaan wale'.

- Na': X-Maas yaan wa a bin tu yotoch x-Piil.

X-Maas: Ma' xaani'.

Much'aba'ex wáa waktúulile'exe' u tia'al ka'a tsikbalte'ex bix u meyaj le xóoxot' t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íibtike'ex a tsikbale'ex.

U much' meyajil u bonil ts'íibo'ob

U k'iinil mejen paalalo'ob

Lajun tu ka'ak'al ti' u wináalil abril.

Le mejen paalalo'obo', beyo'ob u mejen lool le che'o'obo' ku ch'íijilo'ob, ku kíimilo'ob xan.

Tu láakal le mejen paalalo'obo', jach jats'utstako'ob yaan ichilo'obe' kíimak yóolo'ob, yaan xane' ma'; yaan xan ku máano'ob te ichil le kaajo'obo' u máato'ob taak'in, tu láakal le mejen paalalo'obo' k'a'abet u kíimak- óoltalo'ob tumeen le k'iin bejlae' u k'iinilo'ob.

Margarita uc cen

Bon bix u k'iinbesa'al u k'iinil mejen paalalo'ob tu naajil a xook, u tia'al a beetike' k'a'abet a much'ikabae'ex o'ooxtúulil wáa kankantúulil.



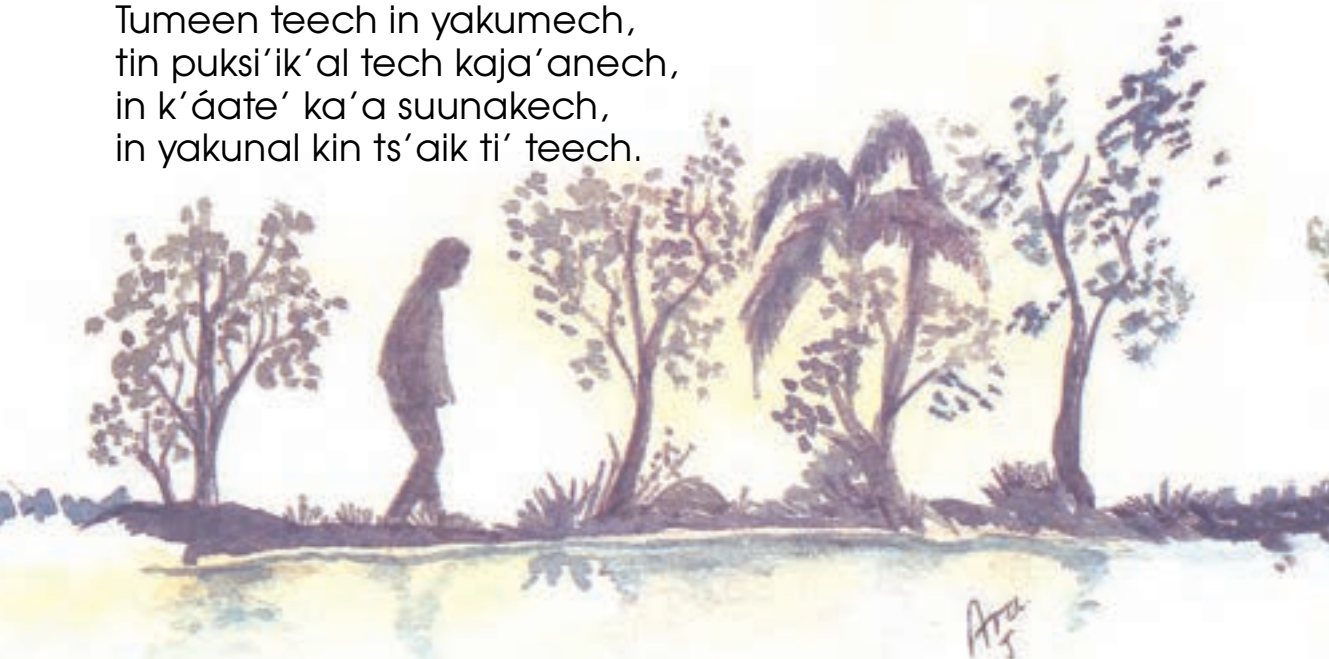
11

Buluk xook

Suunen

Ko'olel ti' ten ts'o'ok a náachtal,
mi'in woojel ba'ax 'uch in beetki;
tio'olal tin tuukul ta wo'olal,
le beetik tin wu'uyik tin kīmil.

Tumeen teech in yakumech,
tin puksi'ik'al tech kaja'anech,
in k'áate' ka'a suunakech,
in yakunal kin ts'aik ti' teech.



Ts'o'ok u séen máan ya'abkach k'iino'ob,
chéen tin séen tuukul ta wo'olal,
ku k'a'ajsikten u ya'abkach ba'alo'ob,
in puksi'ik'al yéetel yaj-óolal.

Kin wu'uyik ka binitik teen,
tia'al ka'a páajchajak in kuxtal,
ka'a suunakech tin wiknal,
ta tséel in k'áat antal.

Gerardo Can Pat



Much'abae'exe' u ti'a'al ka beete'ex u bon
meyajil le ts'iib ts'o'ok a xookike'exa',



Ts'iibt junp'eel jats'uts k'aay a wojel.

Tumut t'aan wáa ch'a t'aanil

Le tumut t'aano'obo': je'el u páajtal u beeta'al yéetel ka'atúul wáa ya 'abkach máako'obe'.

Le tuukulo'ob ma'a jach tuukulta'ak bix kun p'áatalilo', letie' ku ts'abaj u yojéelt ti' le máaxo'ob u much'mubáao'ob tsikbalo', u tia'al ka'a u ya'alo'ob wáa u béeytal wáa ma'a le ba'ax ku tuukulta'alo'.

Much'abae'ex kankantúulile'ex, ku ts'o'okole' ka tumut t'aanke'ex ba'ax kéen a ts'íibte'ex yéetel le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Ba'ax cha'anil ku beeta'al ta kaajal?
-

- ¿Ba'ax ba'alcheilo'ob ku jach janta'al u bak'el?
-

- ¿Ti' tu láakal a wéet xookilo'obe', máakamaak u yoojel ya'akach ba'alo'ob?
-

- ¿Yéetel ba'ax cheil ku beeta'al ta'an?
-



Bejlae' yéetel sáamal

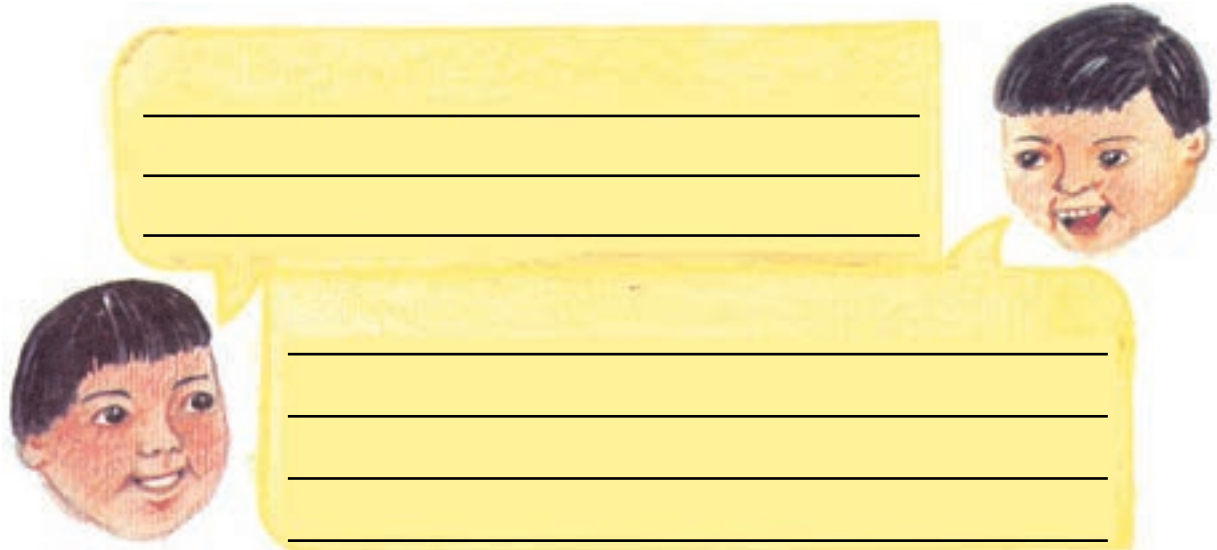
Le xóoxot' t'aano'oba': táan yéetel bíin, ku ya'aliko'ob ti' máake' ba'ax k'iin tu yúuchul wáa ba'ax k'iin kan úuchuch, le ba'ax ku beeta'alo' wáa le ku ya'ala'alo'.

bejlae' táan bíin sáamal

Much'abae'ex o'ooxúulile' u tia'al ka'a ch'ae'ex u t'aanile' ba'ax k'iin ku yúuchul le ba'ax ku ya'aliko', le chowak t'aano'oba'.

- J-Seebe' táan u ch'ak si'
- J-Piil yéetel J-Tiibe' bíin xi'iko'ob Campech.
- Bejlae' yaan u beeta'al ch'a'a cháak.
- Sáamale' yaan u k'uchul juntúul j-ka'ansaj xook.

Yéetel le xóoxot' t'aano'oba': táan, bíin, bejlae' yéetel sáamale', tsíibt junp'éel u tsikbal ka'atúul paalalo'ob.



U ts'íibil k'aayo'ob

Paal ku bin si'

Le paalo' táan u bin si' ichil u kool. U nat'maj u tsíimin ku bin, tumeen u jok'maj u ní'.

Xíimbalil u suut tumeen le tsíimino' u kuch maj si',

lekéen k'uchuko'ob tu naajile', ku ts'áak su'uk u jaantej.



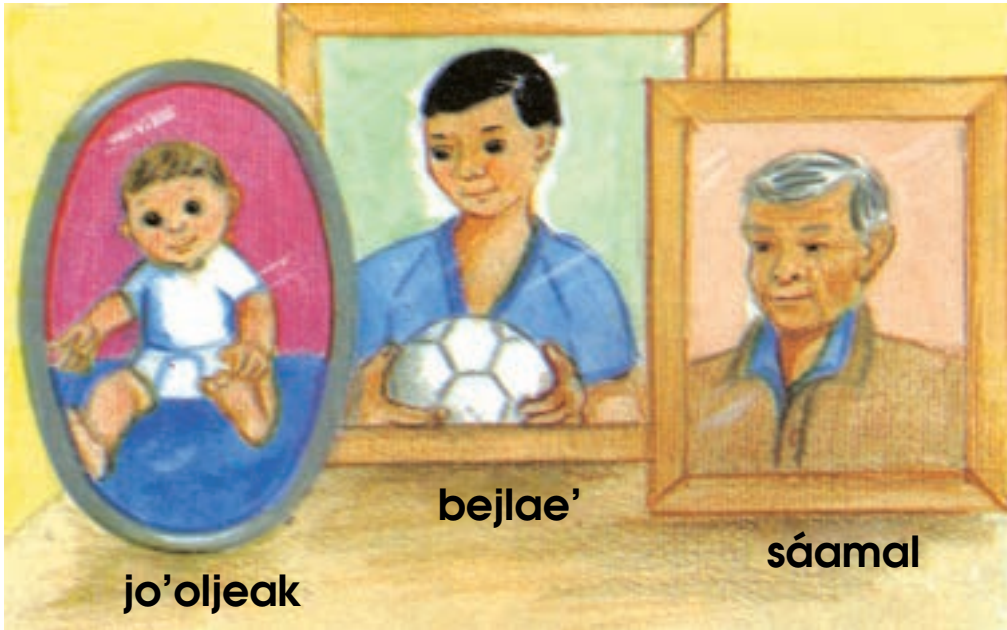
Miguel Angel Dzib Canul.



Much'abae'ex jo'oyo'otúulile' u tia'al ka ts'íibte'ex junp'éel chan k'aay ti' le tsíimin ku chikpajal tie' xooka'.

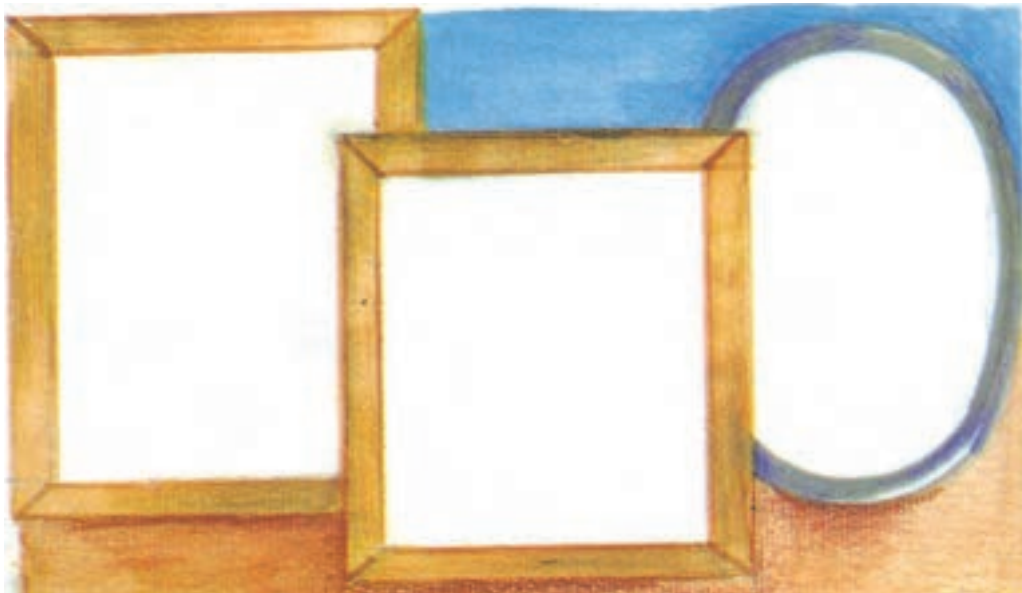


U máan k'iin yóok'ol kaab



*Tie' óoxp'éel xóoxot t'aano `oba' yaan ts'o'ok a wiliki',
yaan ma'i', le loo'oba' ku ya'aliko'ob le ba'alo'ob
ts'o'ok u yúuchulo', le ba'alo'ob táan u yúuchulo'
yéetel le ba'alo'ob bíin úuchko'.*

Bon juntúul a waalak, tu'ux ka ila' ak bix u máan k'iin tí.



Xook le u chan ts'íibil "k'iin k'aaba'a'".

K'iin k'aaba'

J-Tiinoe' bin Jo' jo'oljeak. Táan u máane' ka'a ook ti' junp'éeel u naajil tu'ux ku ko'onol u tia'al u manik ch'ujuk u síiti' u yíits'in x-Piil, tumeen ka'ajbej u k'iin u k'aaba'.

J-Tiinoe' bin bejla'aj tu yotoch u kiike' u tia'al u ya'alik ti' ka'a taalak te k'iin k'aaba'o'.

Núuk le ba'ax ku k'aatal techa'

- ¿Ba'ax k'iin ka bin Jo' J-Tiino? _____

- ¿Ba'ax k'iin u k'aaba' yíits' in? _____

- ¿Ba'ax k'iin ka'aj bin tu yiknal u kiik? _____

Yéetel le xóoxot' t'aano'ob úuchik a núukike', ts'íibt chowak t'aano'ob yéetel.

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

12

Lajka'a xook

Bix síijik Che'e'en ja'

Ichil junp'éel naaje' ti' kajakbalo'ob juntúul ko'oleli' u k'aabae' X-Lool, u yíicham yéetel, u chan paalil mina'an mix junja'ab ti', bey xan juntúul u yaalak' peek'.

Le naaje' k'axa'an te' k'áaxo' tu'ux ku beetik le u koolo' obo' .

Le íicham tsíilo', tu taal u píik'ile' ku machik u meyaj; u yatane' ku p'áatal te tu yotoch meyajo':

Juntéenak ikil u púut jae', le nojoch ko'olelo' tu yu'ubaj jach k'a'ana'an; k'a'aik'il u chan paalo' táan u seen ook'ol. letie' ma'a tu páajtal u méek'ik tumeen k'a'ana'an u ts'o'oksik u meyaj, ts'okole' ts'o'ok u seen chúunkiintal ti'; u yíichame' ta'aitak u suut tu meyaje'; ma' páajchak mix u pak'achi'.

Le ba'ax je'ela', le beet u chichnnaktale' ka'a tu ya'alaj ti' u yaalak' peek' beya':

- Kexi' tech ka'a k'aay le paalo'. Ma' chéen janal ka'a beeti'.

Láaj óora lekéen suunake' bey u ya'alik ti' le peek'o'. Juntéenake' táan u suute' ka'a tu yu'ubaje' le paalo' ts'o'ok u jáawal u yok'ol, táan u yúuchul k'aay:

"Weenen, weenen chan paal

Wáa ku taal a ki'ichpan nae'

Ka'a u yu'ub ma' tin k'aayikeche'

ma'a táan u ts'áak u bak'el

u yo'och x-kaax."

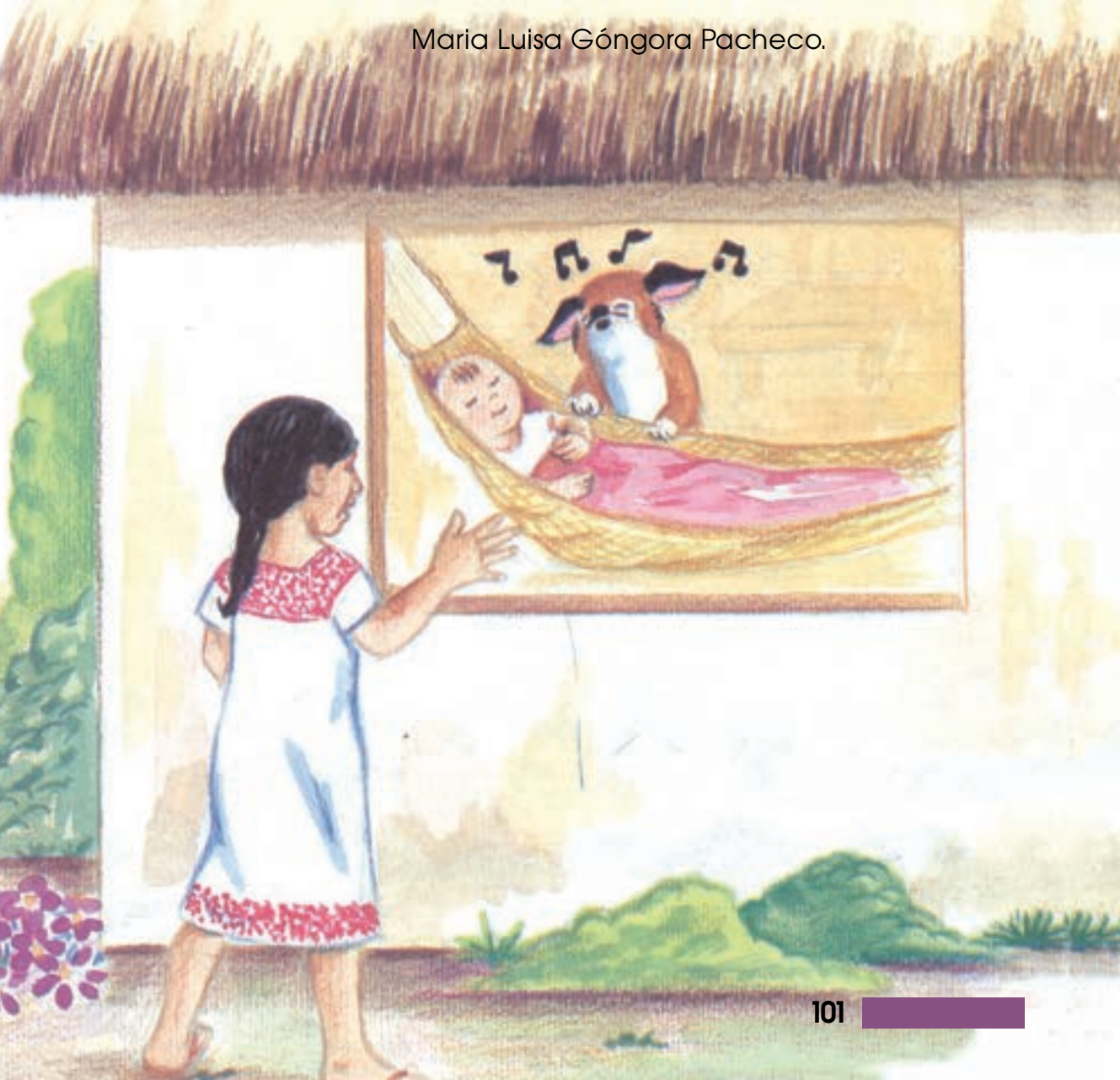
Le ko'olel ka'a ook te'e ichnaajo' ka'a tu yilaj tu xáax le chan paal yaan le peek'o', ja'ak' u yóol.

Tu póots'k'abtaj le u p'úulil le jao' ka'a awatnaiij.
Le u ja'il le p'úul pa'axo' tu bulaj bin le naájo',
jupunp'iitil binik u ya'abtal le ja'o' tak ka tu beetaj le
Ch'e'en ja' k'aóolta'an bejlao'.

Le ko'olel yéetel u chan paalo' mixmáak ojéelt tu'ux
ts'o'oko'ob. Le peek'o' suunaj bin áayinil. U yíicham le
ko'olel ka suunajo' ma'a tu kaxantaj u yotoch, mix u
yatan yéetel u paal tu'ux tu p'atajo'obo', tak ka'a
chokochaj u pool.

Ku ya'ala'al tak bejla'e; layli' bin u yu'uba'al u k'aay le
peek' te'e Ch'e'en jao'.

Maria Luisa Góngora Pacheco.



Ts'íibt yéetel a t'aanilo'obe' le ba'ax ta na'ataj tie' u xookil. "Bix síjik Ch'e'en ja'.

Kaxáant ichil le xooka', le xóoxot' t'aano'ob ma'a ta na'atajo', ku ts'o'okole' ka kaxtik tu Noj áanalte'il tsoolbil ts'íibil t'aano'obe' le ba'ax u k'áat ya'alo'ob.

<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>	<hr/>



Kaxan k'áat chi'

K'a'ajakteche' u tia'al u beeta'al junp'éel k'áat chie' k'a'abet a tuukultik ba'ax taak a woojeltik, bix u k'aaba' le ba'ax taak a k'aóoltiko', máax ti' je'el u páaj tal a k'áatike'.

Much'abae'ex kankantúulile' u tia'al ka'a ch'ae'ex u t'aanile' máax ti' je'el u páajtal a beetike'ex junp'éel kaxan k'áat chie' yéetel le chowak k'áat chi"o'oba."

- Máax a k'aaba'
 - Jayp'éel a ja'abil
 - Ba'ax ti' ka meyaj
 - Ka t'aanik wáa maaya
- A woojel a xooke
yéetel a ts'íibte
- Yéetel ba'ax t'aanil
ka tsikbal: ta naajil, ich
kool, bej yéetel
k'íiwik,
- A woojel wáa ka'a u
kano'ob u xooko'ob
yéetel u ts'íibto'ob maaya
le paalalo'ob ku
xooko'obo', Séeba'an
lekéen
u kano'ob u t'aáno'ob, u
na'ato'ob, u
xooko'ob yéetel u
ts'íibtiko'ob le kastlan
t'aano'.

Beete'ex junp'éel much' tsikbal ti' le ba'ax a'ala'ab te'ex te kaxan k'áat chi' ta beete'exo', ku ts'o'okole' ka ts'íibtike'ex te'ela'.

U báaxal cha'anil miatsil

Koos yéetel baj

Juntéeneake' t'ucha'an juntúul chan koos tu k'ab junkúul che', túun taal u sáastal tu jeel k'iine', júup u yawat ti' chan baj beya':

¡Mamoj! ¡Mamoj! ts'ook wáa u sáastal teeche beya'. Chan baje' ook kisin ti' yóok'lal t'a'anik, tumeen táan u yookol u weenele'. Ka'a túun tu núukaj beya':

Jeta'an mejen xulub, bix keen in wojéeltij tene' yáanal lu'um kaja'anen, teche' ka'anal yanech,

Bey túuna' sáamsamal u yajsa'al chan baj tumeen nuxib koos, junp' éel k'iin ka'a náak u yool le bajo', ka'a tu xíik k'eytaj le kooso'.

Ba'axten ka wajsiken ma' a woojel a naeni'. K'a'abet a wu'uyik in t'aan yéetel in tusbelil.

Chéen ba'axe' chan koose' ma'a tu ch'a nu'uktaj, mix tu na'ataj ba'ax a'ala'ab tii'. Yóok'lal lelo' layli' u k'áatik ti' chan baj wáa ma'a sáaschajak tie'.

Bejlae' le kéen u'uyak u k'áata'al u chi' chan baje' tumeen nuxib koos ikil u k'aaye', ku ya'ala'ale' ma'a táan u xáantal kéen u beet ke'el.

*U ti'a'al a beetike'ex u báaxalil u cha'anil miatse',
k'a'abet a tuukultike'ex ichile'exe' máax kun beetik
yéetel u ya'alik, le ba'ax ku ya'ala'al te ts'íibo'obo', ti'
lelo'oba' ya'abkach ts'íibo'ob yaan je'ex: x-táabay,
aluxo'ob, kúuchilo'ob yaan u yuumilo'ob yéetel u
láak'o'ob.*

Much'abae'exe' u tia'al ka beete'ex u báaxal cha'anil miatsil ti' le u xookil "koos yéetel bajo'".

Xóoxot' t'aano'ob e'esanił yéetel túuch'ubil.

Le xóoxot' t'aano'ob ku meyajo'ob u ti'a'al u ye 'esa 'al wa tu tuuch'ubtal wíinik, ba'alche' wa ba 'al yaan naats' wa náach ti'máake', letie' je'elo'oba;

Le ... a'

Le ... o'oba'

Le ... o'

Le ... o'obo'

Le ... e'

Le ... o'obe'

Ilawil bix ts'íibta'anil le chowak t'aano'oba' .

- Le peek'a' jach ts'íik.
- Le najo' taytak u júutul,
- Le úukume' xu'ul u k'aay ich kool.
- Le tuunicho'oba' ma'alobtak u ti'a'al paki'il naaj.
- Le máako'obo' táan u ba'atelo'ob.
- Le kitamo'obe' ma' ka ojko'ob ich kooli'.

Ts'íibt u láak' chowak t'aano'ob tu'ux ka meyajnak tech le xóoxot' t'aano'ob ts'o'ok a wilika'.

• _____

•• _____

••• _____

•••• _____

— _____

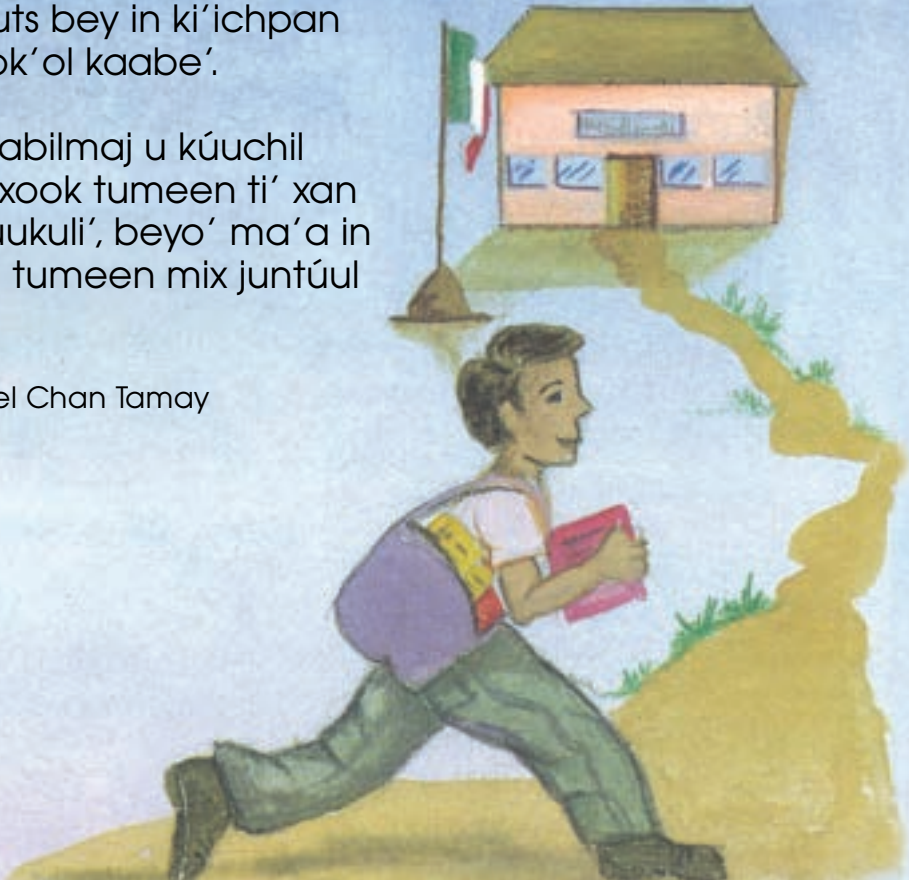
—• _____

U naajil in xook

U nikte'il u naajil in xook
u nikte'il u naajil in xook
jach léen jats'uts bey in kí'ichpan
na' taasen yóok'ol kaabe'.

Le o'olale' in yabilmaj u kúuchil
tu'ux kin kanik xook tumeen ti' xan
ku sáasital in tuukuli', beyo' ma'a in
chaik in tu'usul tumeen mix juntúul
máak k'ex-óol.

Daniel Chan Tamay



Much'abáae'exe' u tia'al a tsikbaltike'ex le jats'uts
xooka', ku ts'o'okole' ka ts'íibtike'ex bix a tuukultike'ex
je'el u páaj tal a beetike'ex u báaxal cha'anil miatsile'.

13

Óoxlajun xook

Chéen' ta wo'olal

Chéen ta wo'olal chan x-ch'uup, chéen ta wo'olal
chéen ta wo'olal ku yook'ol in puksi'ik'al
chéen ta wo'olal chan x-ch'uup, chéen ta wo'olal,
chéen ta wo'olal tio'olal ki'ichpanil.

Ba'ax úuch in beetik ki'ichpan x-ch'uupal,
u tia'al a ts'áaikten a yaakunaj;
teche' kaaja'anech tin puksi'ik'al,
ma'a ten in tu'ubsech chan Sak pakal.

Ich tu láakal tí' ko'olelo'ob,
in wilke' tech u taj ki'ichpanil;
jach taj jats'uts in wilka wicho'ob,
bey u yicho'ob juntúul ko'olebil.

Wa tech ka wóotik ka'a ts'o'okokbel,
kin maniktech junp'éel Jats'uts bóoch';
wa k'áat ki'in we'estech in yakunal.
Sáamal kin kajsik junp'éel k-otoch.



Wa tio'olal k-ya'ala'al bin óotsilen.
Ma' tuukultik tio'olal lelo' x-ch'uupal,
in puksi'ik'al yéetel in kuxtal
kin k' ubik tech yéetel yakunal.

Gerardo Can Pat.

Ts'íibt yéetel a t'aanilo'obe' le ba'ax ta na'ataj ti' le xooka'.



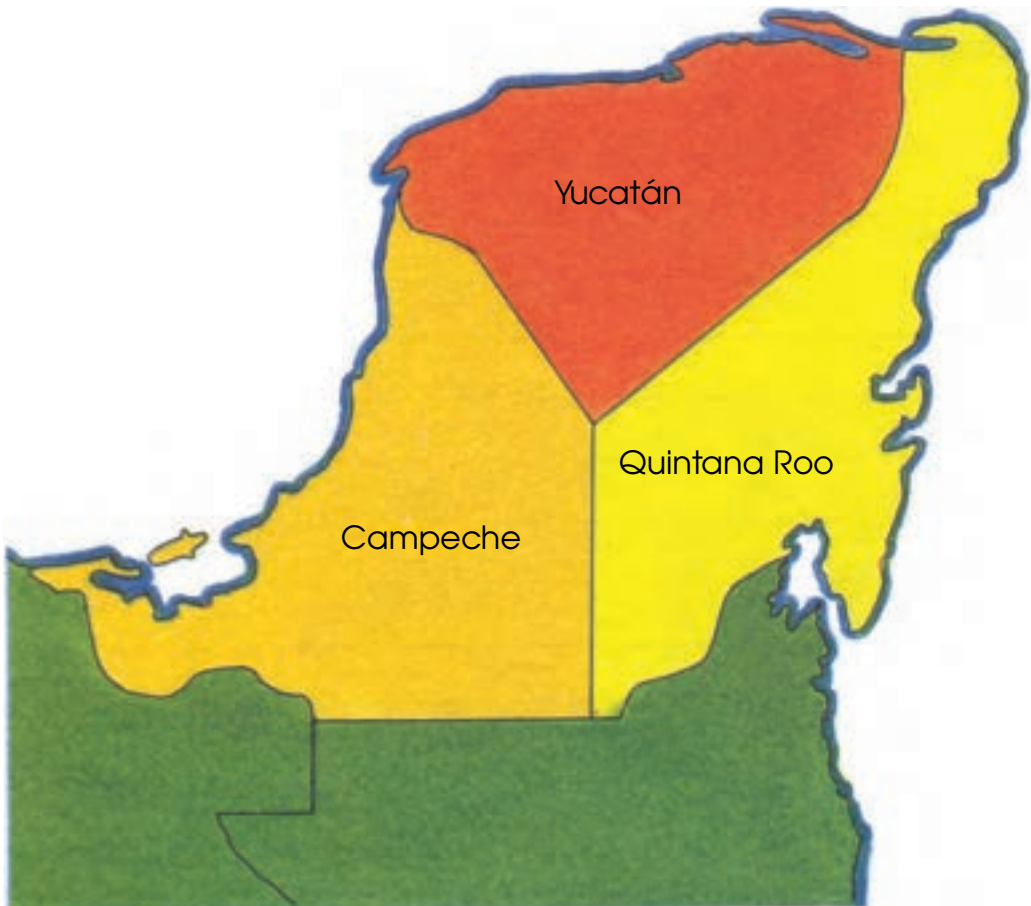
Much'abáae'ex kankantúulile' ka'a ts'íibte'ex junp'éeel jats'uts tsikbal, je'ex le ts'o'ok a xookike'exo'.



Tsol ka'ansaj xook

Le tsol ka'ansaj xooka' u k'áat ya'ale' le ba'ax taak u ka'ansik máake', chéen ba'ale' tsool tu beel le k'aóolalo'ob kéen a wa'alo', u tia'al lelo' k'a'abet: u yaantal u k'aaba', yaan xan a kaxtik le ba'ax ma'a wojel ti' le ba'ax kéen wa'alo', ku ts'íibta'al u nu'ukbesaj ts'íib t'aanil u tia'al ma'a tu'ubul yéetel ku beeta'al xan tu láakal le ju'unilo'ob u meyajo': ts'a joobono'ob, u yoochel lu'umo'ob yéetel u láak'o'ob.

Ilawil máakamaak a lu'umil te tu yoochel le lu'uma', ku ts'o'okole' ka we'esik tu'ux ku p'áatal a kaajal.



Ka'anbesaj ts'íib t'aanil

U tia'al ka'a páatak a meyajtik u ka' anbesaj ts'íib t'aanil junp'éel xooke', yáax táanil k'a'abet a kaxtik u núup le tuukulo'ob ts'íibta'ano', beyo' je'el u páajtal a beetike' tumeen beya' ma'a tu xa'ak'pajal teeç le u tuukulilo'obo'.

Xook le ts'íib xooka', ku ts'o'okole' ka beetik u ka'anbesaj ts'íib t'aanil.

Jóok'saj sakab

Ka'ache' le úuchben nukuch máako'bo', ku jóok'saj sakabo'ob.

Le sakabo', chakbil ixí'im, ku ju'uchul, ku pu' uk'ul yéetel ku ch'ujukkinsa'al yéetel kaab.

Juntúul nojoch máak ku bin k'ubik ti' u yuumilo'ob k'áax, tu'ux ku k'u'ubul le sakabo' ma'a chu bin ko'olelo'obi', mix mejen paalalo'ob.

Le máax k'ubiko' u yojel u payalchi'il le k'uubo'. Lela' ku beeta'al u tia'al ka'a náajalta'ak le koolo'obo', ku beeta'al xan le u ka'aj koolbil le k'áaxo'.

Le k' aóolil suuk u beeta'ala' táan u tu'ubsa'al jujunp'íitil tumeen le j-koolkaabo'obo'.

U ts'íibil t'aano'ob u yúuchul tsikbal

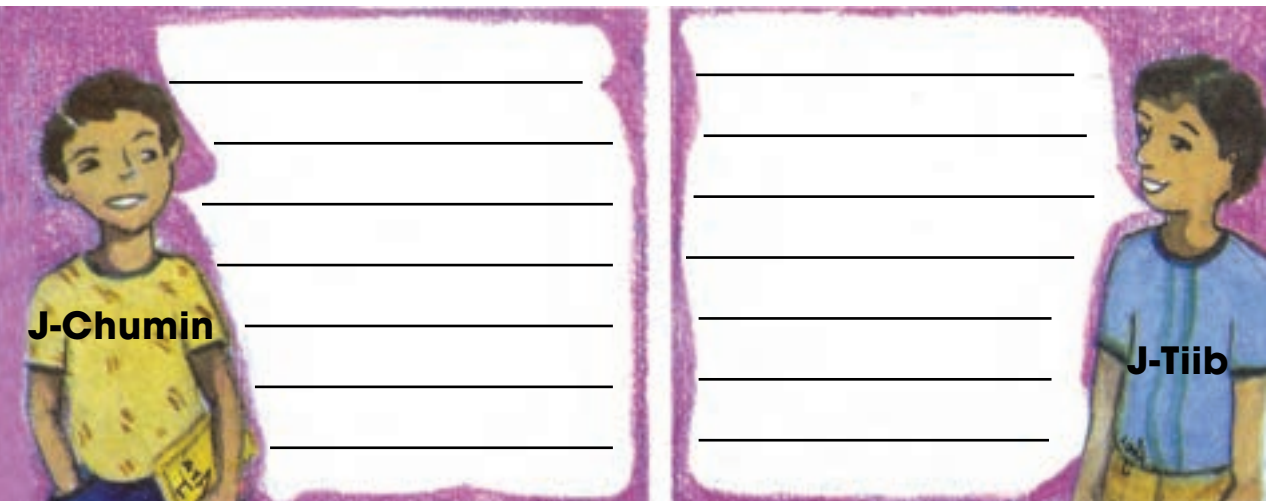
U tia'al ka beyak a beetik u ts'íibil u t'aanil u yúuchul tsikbale', ti' junp'éel xook ts'o'ok a xookike', k'a'abet u yantal ka'atúul wíinik, máaxo'ob ku tsikbaltik le ba'ax keen a ts'íibto'.

J-Taticho'ob

Ka'ach ma'a k'uchko'ob le sak wíiniko'obo', le maayao'obo' ichil u baatsilo'ob ku yéeyiko'ob u jalach wíinikilo'ob, báatabo'ob, almejeno'ob, aj kuucho'ob yéetel u laak'o'ob.

Bejiae' sak wíinik ku jalachil ti' máak. Chéen tu kaajil X-Ka'akal yaan j-taticho'ob wáa noj yuumo'ob, lela' u k'áat ya'al beya' u kajnáalilo'ob X-Ka'akale' u paal j-tatich, tumeen leti' a'alik ba'ax k'a'abet u beeta'al u tia'al u kuxtalo'ob yéetel uts, ma'a ichil yayaaj óolali'. Wáa yaan máax ku ba'atele' nojoch tatich beetik justisia.

Bey ts'o'ok a xookik le xooka', beet u ts'íib t'aanil u yúuchul tsikbal u tia'al ka'a tsikbalnako'ob J-Tiib yéetel J-Chumin.





Na'il

Na'il kin yajbiltikech
yéetel in puksi'ik'al,
Ti' yanech tin túukule'
Tech ts'áaten in kuxtal.

Le k'iin bejlae' a k'iinil
kin ki'ki't'aantikech sáamsamal
yéetel u muuk' in puksi'ik'al
kin taasik tech le niktea' .



Santos V. Uitzil Caamal.

K'a'ajak te'exe' ts'o'ok a kanike'ex meyaj
junjunmuch'ile'ex, much'abae'ex kankantúulile' u tia'al
ka'a beete'ex u much' meyajil u boonil le xooka'.



14

Kanlajun xook

Juntúul óotsil j-ts'oon kuuts

Yaan bin juntúul máak Jach óotsil, u k'aaba'e' J-Piil púuk'us. Chéen p'aak, sikil yéetel chaay ku jantik yéetel u yatan, bey xan u paalalo'ob.

Junp'éel k'iine', ku ya'alik J-Piil ti' u yatane':

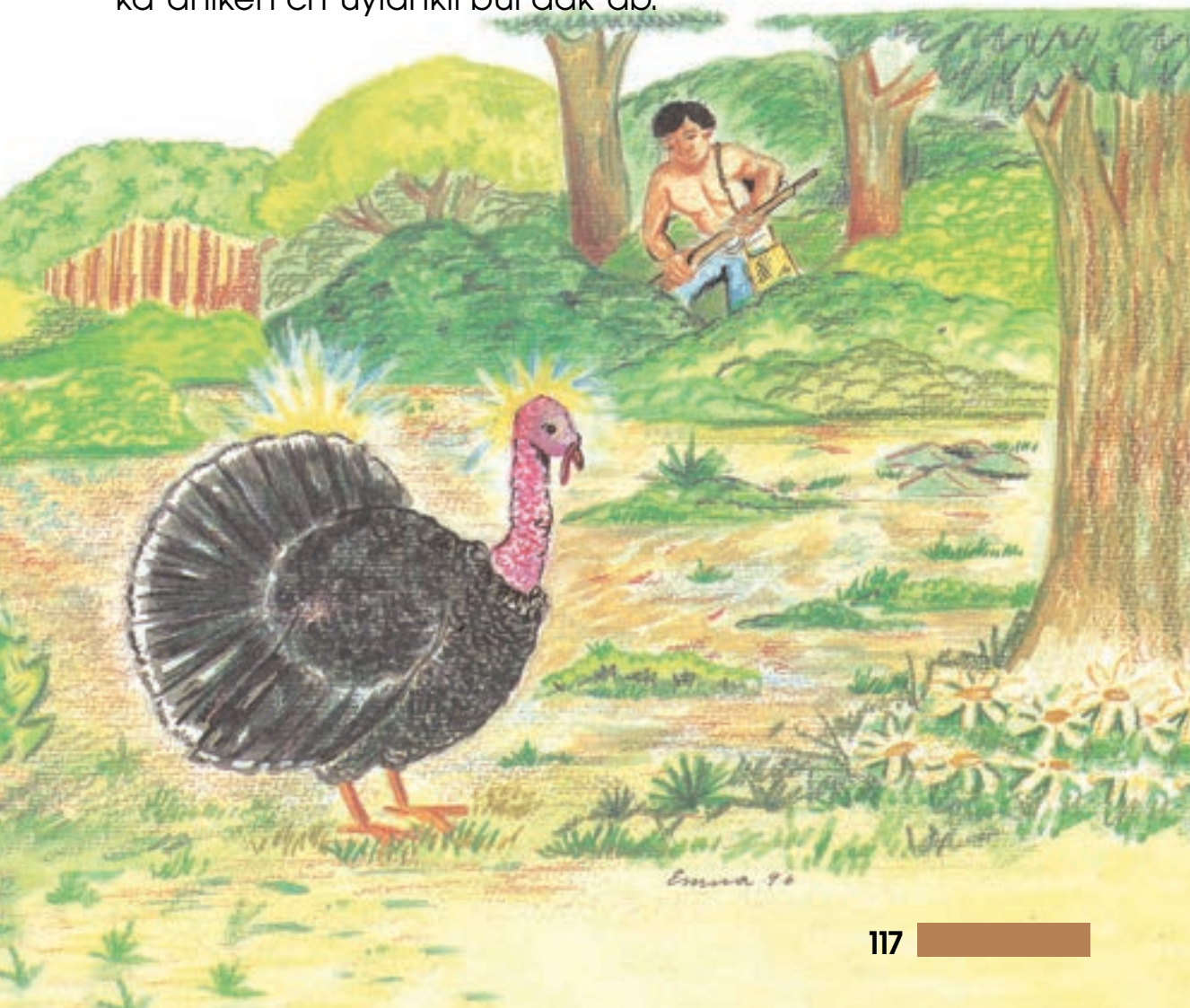
- Xuun, ts'o'ok u sen náakal in wóol in jant chaay, p'aak, sikil, yéetel k'utbil iik, in ka'aj in ts'oon juntúul kuuts u tia'al k-jante yéetel le paalalo'oba'. Ich kool kin weenel ook'iin, chak in k'eeyen u tia'al in bisej, ka'a bin tu kool.

Oknajk'iine', ka'a chilaj weenel yáanal junkúul nuxib Ja'abin; táan bin u yookoj u wenel, ka'a tu yu'ubaj u léekel u k'aay le kuutse'. Líik' yáalkab ka'a tu ch'a'aj u ts'oon ka'a jo'op' u bin u tojtáantik tu'ux ku k'aay le kuutse'; ichil u tuukule' ku ya'alik beya': "ma'a túun sen áak'abchajal lekéen ts'oonaken." Ka'a tu yu'ubaj ts'o'ok u náats'a le tu'ux ku k'aay le kuutse; ka'a jo'op' u bin chanbelil, tu kanáantik ma'a u yu'uba'al u péek u p'ichmaj u yich yéetel u xikin, u tia'al u yiilik yéetel u yu'ub tu'ux ku péek le k'ay kuutso'.

chéen ka'a tu yu'ubaj tu bin u jalk'ajal ti' junp'éeel
nuxib jool, ti' bin p'at ch'uytali' ka'a jo'op' u
je'eje'ek'ik u yook u tia'al u kaxtik tu'ux u jets'ik chéen
ba'ale'; mix tu'ux kooj u yook, ku ka'anal ch'uytal
yéetel tu ka'ap'elal.

U k'ab; ku ch'uytal chéen yéetel junp'éeelili': sajak u
jáalk'abtikubaj, tumeen ma'a u yoojel buka'aj taamil
le joolo', tu'ux ku ja'k'ajo'. Mi Jach chúumuk áak'ab
ka'a bin te joolo', letie' tu tuukultaje' ichil junp'éeel
chultun jalk'aja'an le beetik sajak u jalk'abtubaj.
Ma' wa'a tu taal u sáastale' ka'a chinlaj u paktej, ka'a
tu yilaje' mi jach jun náab k'ab u bin u kóojol tu yit
junp'éeel chultun, ka'a tu ya'alaj beya':

- Wa'a dlosen in woojelt ma'a taam tu'ux jalk'ajene',
bejla'a sáam in jáalk'abtinbae', lela' buka'aj sen
ka'aniken ch'uylankil bul áak'ab.



Yaan ch'a t'aanil wáa mina'an

U tia'al u yúuchul junp'éel tsikbal ti' junp'éel xooke' k'a'abet a much'ikabae'ex, ichil le tsikbala' ku yaantal u ch'a t'aanilo'ob, yane'e yaan ma'a uts tu t'aani', chéen ba'ale' u ja'tsil le tsikbalo'ob beya', letie' u kanik u tsol tsikbal máako', a k'aóoltik bix u tuukul wáa u k'aóolanilo'ob a wéet tsikbale'exo' yéetel a kanik t'aan x-ma'a sajakil.

Xooke'ex le xooka', ku ts'o'okole' ka tsikbaltike'ex u tia'al u ch'a t'aanilo'ob.

Wi'ijilo'ob

Ka'a ts'o'ok le u ba'atelil 1847, le maayao'obo' tu muk'yajto'ob wi'ijil, tumeen yáaxe', máan sáak'e' ka'a tu láaj jaanto'ob u páak'alil le koolo'obo'; u ka'atéene', loobil ta'abo'ob tumeen yáax k'iin, le o'olale' ma'a yaanchaj ba'al u tia'al jantbilli'. Ku tsikbalta'ale' letie' ka'a yaanchaj u janta'al makal, u yich piich, u yich óox yéetel k'úumche', ch'eej bin xan u yaalak' máak.

Ts'íibt te'ela' le ch'a t'aanilo'ob tie' ba'ax ta tsikbalte'exo'.

U nu'ukulil tu'ux ku ts'a'abal u meyaj ts'íibil mejen xóoxot' ju'uno'ob, u tia'al ma'a u sa'atal, ku ts'o'okole' tu láakal láaj yaan u yáal k'aabao'ob, ku ts'íibta'al tsotsola'anil, je'el bix ts'íibta'an u wóojilo'ob le u ts'íib juum maaya t'aano'.



K'áate'ex ti' a j-ka'ansaje' ka'a u tsoltech ba'ax u bilal le u nu'ukulil tu'ux ku ts'a'abal mejen xóoxot' ju'uno'obo', ku ts'o'okole' ka beetike'ex yéetele' junp'éeel u tia'al u naajil a xookii.

p'a'ast'aan k'aayo'ob

Yaan wíinike' uts tu t'aan u ya'alík ba'al ti' u yéet wíinikil, chéen ba'axe' ichil k'aayo'ob, yaan xane'e' ku ya 'aliko 'ob ba'alo'ob jats 'utstako 'ob ti' wíinik, ba'alcheo'ob, meyajo'ob wáa ti' u jats'utsil le yóok'ol kaaba'.

Xook le chan p'a'ast'aan k'aaya'.

Chan X-Maruch

Tin wilaj X-Maruch tu jool yotoch,
tin wilaj tu p'o'ik u luuch,
tin wilaj tu la'achik u tuuch,
tumeen chan ma'ak'ol u tia'al pak'ach.

Tin wilaj X-Maruch tu jool yotoch,
tin wilaj tu p'o'ik u luuch,
tin wilaj tu la'achik u tuuch,
tumeen chan ma'ak'ol u tia'al pak'ach.



Ts'íibt junp'éeel chan p'a'ast'aan k'aay, ts'o'okole' ka máan a k'aay tu táan a wéet xookilo'ob.

X-ma' núupil t'aano'ob

Letie' xóoxot' t'aano'ob ku ya'aliko'ob ba'al ma'a u páajtal u nuup'ikubao'ob; le o'olale' x-ma' núup t'aano'ob tumeen le ku ya'alik junp'éel t'aane', u láak'e ku ya'alik u jela'anil ti' le yáax t'aano'.

Xook le chowak t'aano'oba', u tia'al ka'a wil yóok'lal u jela'anilo'obe' ku jelbesiko'ob u tuukulil le chowak t'aano'obo'

• In yuume' juntúul wíinik jach ———→ polok
→ ts'oya'an

•• J-Piile' yaan u kiis buuts' ———→ túumben
→ úuchben

••• U yíits'in J-Juaane jach ———→ ka'anal
→ kabal

•••• U na' X-Maase' taj ———→ uts
→ k'asa'an

—— J-Tiibe' tu manaj juntúul tsíimin ———→ jats'uts
→ k'aas



Ts'íibt u láak' chowak t'aano'ob yéetel le xóoxot' t'aano'ob ka wilika', je'ex bix le chowak t'aano'ob ts' o' ok a xook iko'.

sak
boox

táank	kelem
ch'ija'an	

ch	chan
nojoch	

ayik'al
óotsil

chowax
kóom

ki'imak óol
nich'bal

Kaxáant u láak xóoxot' t'aano'ob x-ma'a núupil t'aano'ob, ku ts'o'okole ka ts'íibtik te'ela'.

toj óol

k'oja'anil

<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>

15

Jo'olajun xook

U k'aayil k'ab

U na' in k'ab.

U na' in k'ab.

Tu'ux yaanech, je'elena'.

Ki'imak in wóol in wikech.

(ka' aten)

Pa in bin, bey xan ten.

Le ku tuch'uj.

Le ku tuch'uj.

Tu'ux yaanech, Je'elena'.

Ki'imak in wóol in wikech'.

(ka' aten)

Pa in bin, bey xan ten.

Le yáan chúumuk.

Le yáan chúumuk.

Tu'ux yaanech, Je'elena'.

Ki'imak in wóol in wikech.

(ka' alten)

Pa in bin, bey xan ten.



Le tia'ale' sortijaa.
Le tia'ale' sortijaa.
Tu'ux yaanech, je'elena'.
Ki'imak in wóol in wikech (ka'aten).
Pa in bin, bey xan ten.

Le chan t'uup.
Le chan t'uup.
Tu'ux yaanech, je'elena'.
Ki'imak in wóol in wikech (ka'aten).
Pa in bin, bey xan ten.

Lic. Franklin Ganboa Kantun
U. P. N. Hecelchakan, Campeche.



Bon u yoochel le ba'ax ta na'ataj tie' chan k'aaya', ku ts'o'okole' ka much'ikabae'ex o'ooxtúulile' u tia'al a tsikbaltike'ex le meyaj ta bone'exa'



Beet junp'éeel chan k'aay ti' junxóot' a wíinkilil, ku ts'o'okole' ka we'esike'ex u jats'utsile' u tia'al ka'a beete'ex u much' k'aayil.

U talamil meyaj ts'íib.

Ichil u wóojilo'ob le ts'íib juum maaya t'aano', yaan wóojo'ob chan talam u ts'íibta'alo'ob, le o'lale' yaan u meyajta'al u ts'íibil u tia'al ka t'iilik tu jo'ol máak bix u ts'íibta'al.

Kaxant ichil u xookilo'ob le áanalte'a', le xóoxot' t'aano'ob ku ts'íibta'al yéetel wóojo'ob ka wilika'.



Yéetel le xóoxot' t'aano'ob ts'o'ok a ts'íibtiko', ts'íibt chowak t'aano'ob.

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

U múuch' a'ala'al yóolil tsikbal

U tia'al ka'a béeyak u beeta'ale' k'a'abet u kaxta'al jun múuch' paalalo 'ob, ichílo'obe' k'a'ana 'an u yaantal kóoch u t'aani' yéete bek'echi', yaan xan u kaxta'al ka'atúul mejen paalal, juntúul xíibpal yéetel juntúul X-Ch'úupal, lelo'oba' jujuntúulil kun t'aano'ob, yaan xan u ka'anal bíx k'a'abet u péeksík u k'ab wáa u wíinkilil máak.

Le yóolil tsikbalo'ob ku ya'aliko'ob: ki'imak óolal, jak'-óol, nich'balil yéetel u láak' ba'alo'ob.

Xooke'ex le yóolil tsikbala', ku ts'o'okole' ka beetike'ex junp'éel u múuch' a'ala'al yóolil tsikbal.

Je'ex bix eek'e'

U mumuts'ankilil eek'e'
ku k'a'ajsik ten a wich,
ku k'a'ajsikten a paakat
bejlae' tie' áak'aba'

Eek'e' táan u náachtal,
je'exe ka'a ta wa'alajten táan a bin náach.
O'le ka'a ta wa'alajten yaan a suut a wilen

Junp'éel áak'abe', táan in xook ka'a a tin wilaj
ts'o'ok a suut,
Ka'a tin wu'uyaj a ki'ki'k'aay

Ka'a p'il u yich in puksi'ik'al
ka'a óok'otnaj in puksi'ik'al
tumeen in wojel suunajech tin wiknal,
suunajech a wilen.

16

Waklajun Xook

Ba'ats' yéetel áayin

Yaan bin Juntúul ba'ats'e' jach taak bin u jaantik le ja'as yaan tu láak' u tséel le jao', chéen ba'ale' ma'a tu páajtal u máani'i', tumeen jach kóoch, ku ts'o'okole' ma'a u yoojel báabi'; chéen ka'a tu yilaj táan u taal juntúul nuxib áayin, ka'a k'uch yiknal, ka'a tu ya'alaj ti' beya':

- Ay nuxib áayin, jach seen wi'ijen, taak in jantik le ja'as yaan tu táanxel tséelil le jao', ku ts'o'okole' ma'a in woojel báabi', in nae', ma'a tu ka'ansaj teeni', úuchak wáa a wóotik ka'a na'ajken ta pu'uch u tia'al ka'a máansen te'e táanxel tséelilo',

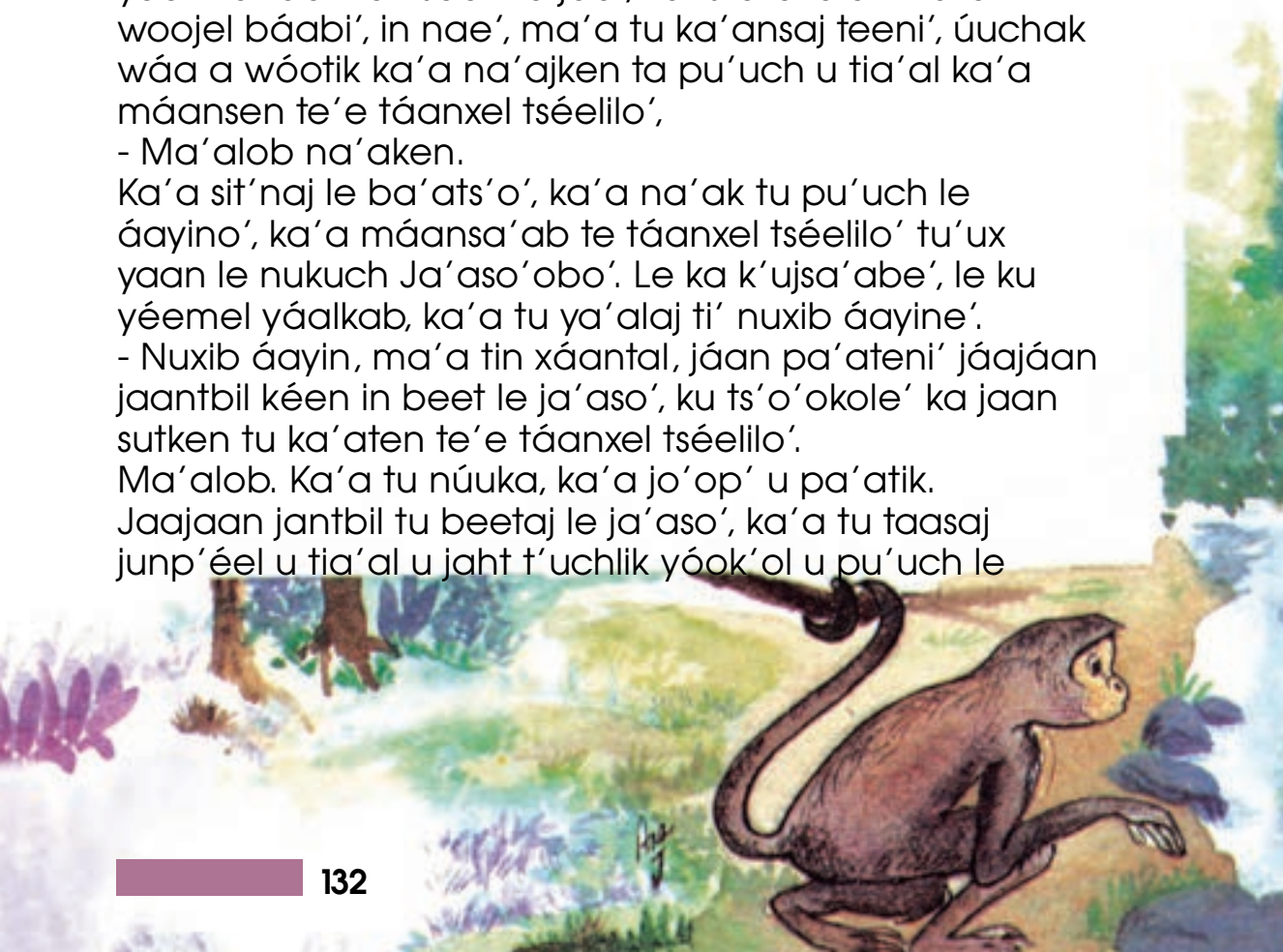
- Ma'alob na'aken.

Ka'a sit'naj le ba'ats'o', ka'a na'ak tu pu'uch le áayino', ka'a máansa'ab te táanxel tséelilo' tu'ux yaan le nukuch Ja'aso'obo'. Le ka k'ujsa'abe', le ku yéemel yáalkab, ka'a tu ya'alaj ti' nuxib áayine'.

- Nuxib áayin, ma'a tin xáantal, jáan pa'ateni' jáajáan jaantbil kéen in beet le ja'aso', ku ts'o'okole' ka jaan sutken tu ka'aten te'e táanxel tséelilo'.

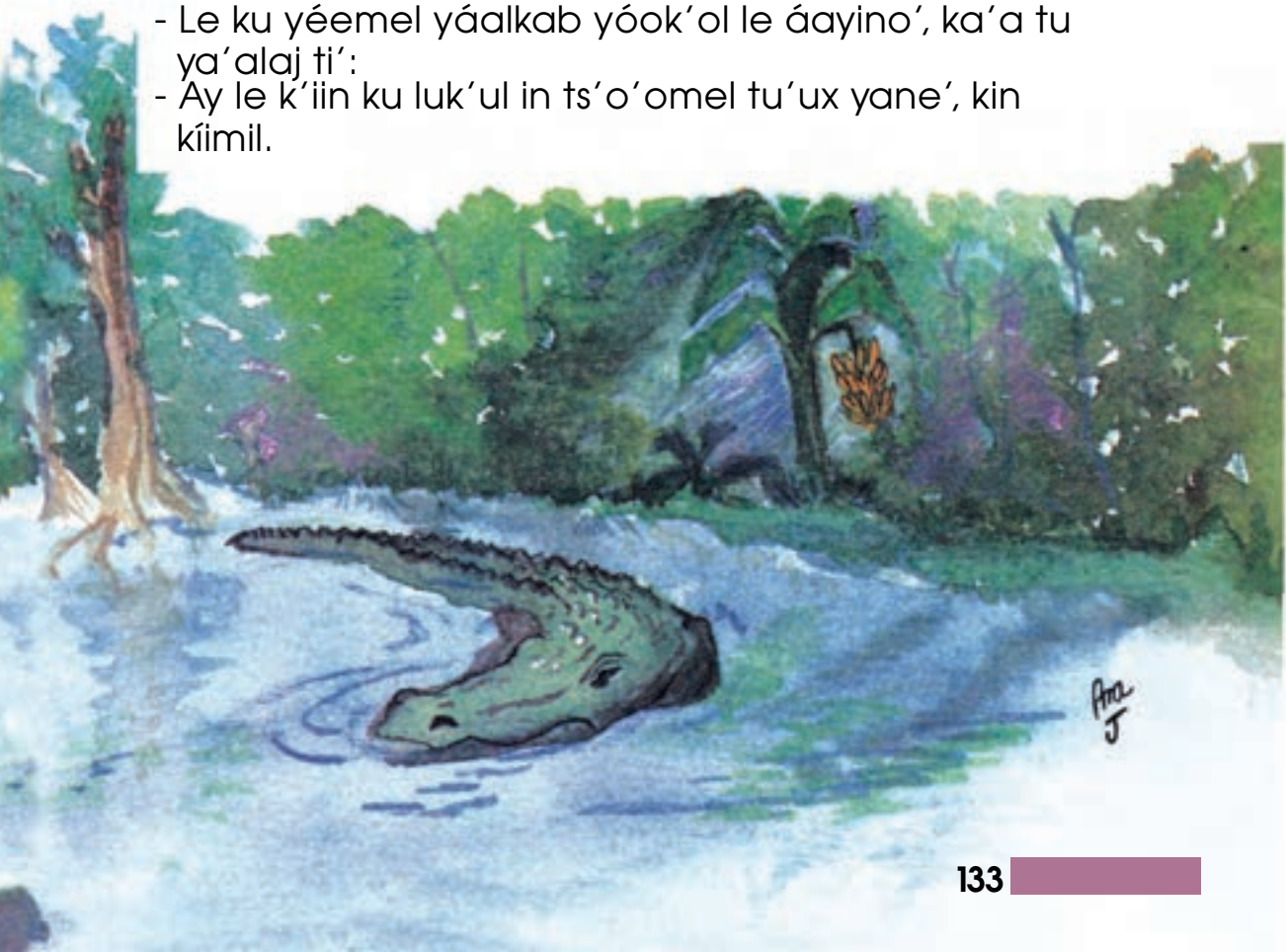
Ma'alob. Ka'a tu núuka, ka'a jo'op' u pa'atik.

Jaajaan jantbil tu beetaj le ja'aso', ka'a tu taasaj junp'éel u tia'al u jaht t'uchlik yóok'ol u pu'uch le



áayino', le ka'a suunaje' seen kí'imak u yóol ts'o'ok u janal, ka'a tu píikch'intubaj yóok'ol le áayino', ka'a tu ya'alaj ti':

- Jáan bisen te'e táanxel tséelilo'.
Táan u bisa'ale', ka'a tu yilaje' ma'a te'e tu'ux ch'a'abe'ma' ti' ku bisa'ali',
- Nuxib áayin, tu'ux ka bisen beya', lela' ma'a u belil in wotochi'.
- In ka'aj in bisech tin wotoch, tumeen in watane' k'oja'an, áala'ab ti' timeen máax ts'aakike' u tia'al ka'a utsake', k'a'abet u jaantik u ts'o'omel ba'ats'.
- Ay nuxib áayin ba'axten ma'a ta wa'ajten ma'a na'ajken ta pu'uche', ma'a ta wilike' in ts'o'omele' tin p'ataj in jaik'int te'e táaxel tséelilo'. Ko'ox suut jáan ch'ae' ka'a bis ti' le a watano'.
- Ko'ox túun suut - tu ya'alaj nuxib áayin.
Le ka'a k'ucho'ob te'e tu'ux ch'a'abe' le ba'ats'o' tumeen le áayine', tu ya'alaj ti':
- Ma' je'el in ts'o'omel in jaik'intmo'o pa'atik in jaan ch'aik ka'a jáan sunaken.
- Le ku yéemel yáalkab yóok'ol le áayino', ka'a tu ya'alaj ti':
- Ay le k'iin ku luk'ul in ts'o'omel tu'ux yane', kin kíimil.



Núuk le k'áat chio'oba'

¿Ts'íibt u jeel u k'aaba' le xook ts'o'ok a xookika'?

¿Ba'ax tu ya'alaj le ba'ats' ti' le áayino' ka'a k'uch tu yiknalo'?

¿Ba'ax tu ya'alaj le ba'ats' ti' le áayino' ka'a ts'o'ok u máansa'al tu táanxelil le jáal jao'?

¿Ba'axten le áayino' tu yóotaj u bis tu yotoch le óotsil ba'ats'o'?

¿Ba'ax tu ya'alaj le ba'ats' ti' le áayino' ka'a ts'o'ok u su'utuj tu ka'atéeno'?



U tsol ka'ansaj tsikbenil

Le úuchben maayao'obo' jach u yojelo'ob u tsikubao'ob ichil u baatsilo'ob, bejlae' ts'o'ok u tu'ubsa'al le tsikbe'enilo'ob tumeen táantankelmo'ob yéetel mejen paalalo'ob. Le o'olale' k'a'ana'an ka'ansik ti' le mejen paalalo'obo', u tia'al ka'a u kano'ob u tsikubao'ob yéetel u tsikiko'ob nojoch wíiniko'ob.

Xook le chowak t'aano'ob ka wilika', ku ts'o'okole' ka tsikbaltike'ex ichile'exé' ba'ax ku ya'aliko'ob.



- Le mejen paalalo'oba' táan u tsikiko'ob le láakamo'



- J-Piil yéetel J-Juaane' táan u tsikikubao'ob, tumeen jach úuch u yilubao'ob.



- Le chan xi'ipala' máan tu jool u yotoch le nojoch máaka' ka'a tu tsikaj.

U meenta'al janalo'ob

Ya'ab wíiniko'obe' jach u yojelo'ob u meyajto'ob janal, bey u x-ch'uupil wáa u xiibil, yaane' le u meyajto'ob ku máano'ob naajal ti' méen jaanalo'.

Sikil-p'aak

- Ku k'eela'al u sikilil.
- Ku ju'uch'ul.
- Ku póokal u p'aakil.
- Ku k'u'utul u yiikil yéetel le p'aako'.
- Ku p'a'ayal u seboyinail,
- Ku jaanta'al yéetel chokoj pak'achbil waaj.
- Ku beeta'al xan u chokoj sakanil u tia'al yúuchul le jaanalo'.

Ta wilaj bix u beeta'al u jaanlil le sikil p'aako', ts'íibt bix u beeta'al junp'éeel jaanlal a woojel,

Xook jach tu beel le chan tsikbala'

Ba'axten chowak u xikin t'u'ul

Junp'éeel k'iine' táan u máan u jaanal juntúul chan t'u'ul te ichil junp'éeel kool, Chéen ka'a tu yu'ube' táan u tsikbal ka'atúul mejen ch'o'ob. Sawalt'aan ku meentiko'ob. Ku ya'aliko'ob beya':

Teene' tin kaxtaj junp'éeel áaktun chup yéetel ixí'im, nukuch ixí'imo'ob.

Beyo' jach uts u bin teech, teene' mixba'al in kaxtej. Le chan t'u'ul túune' u balmubaaj paachil ti' junp'éeel koot, táan u ch'enxikintik le ba'ax ku tsikbalta'alo', chéen ba'axe' ma'a u jach utsil yu'ubik le ba'ax ku tsikbatik le mejen ch'o'o'obo', ka'a jo'op' u jach p'ichik u xikin, tu yook'lal u yu'ubik uts.

Chéen ba'axe' bey u bin u sáats'al tak ka'a jach chowakchaji,

le beetik tuune' bejlae' le t'u'ulo'obo' chowaktak u xikino'ob.

Rigoberto Mazun Balam.

K'a'ajak te'ex bix u beeta'al junp'éeel konbesaj ts'íib táanii, ts'íibt junp'éei te'ela'.

U máan k'iin yóok'ol kaab

Le xóoxot' táano'oba'; táan, ts'o'ok yéetel bíin, ts'o'ok a wiliko'ob, chéen ba'ale' ko'ox k'a'ajsik u ts'íibilo'ob. Táan, lela' ku ya'alik le ba'alo'ob ku yúuchul bejlao', ts'o'ok, lela' ku ya'alik xan le ba'alo'ob úuch wáa ts'oka'an jo'oljeako' yéetel bíin, lela' ku ya'alik le ba'alo'ob bíin úuchuk sáamalo'.

Kaxant ichil u xookil "Ba'axten chowak u xikin t'u'ul, le ba'ax ku k'áata'al tech a ts'íibta'.

- ¿Ba'ax ku meentiko'ob le mejen ch'o'o'ob ka'aj ila'abo'obo'? _____

- ¿Ba'ax ku tsikbaltiko'ob? _____

- ¿Bix a tuukultik kun bin ti' le chan ch'oo' k'aas u bin tie'?

Ts'íibt chowak t'aano'ob yéetel le xóoxot' t'aano'oba' táan, ts'o'ok yéetel bíin.

- _____

- _____

- _____



17

U'uklaj xook

Noom

Junp'éel k'iinak bine', juntúul wíinik bin u ts'oon noom. Ka'a k'uch te tu'ux suuk u taal jaanal le noomo', ka'a kulaj u páate.

Ma'a xáanchaj bine' ka'a tu yile', táan u taal u sa'asats'ik u kaal le noomo', ka'a tu kóolaj u ts'oon, ka'a tu t'ubaj tu tojil, le ka'a wáak' le ts'oono' ti' peka'anaki'. Ka'a bin u líik'sej, ka tu bisaj tu naajil. Ka'a k'uche' ka tu k'ubaj ti' u yatan, u tia'al u chakej. Ma'a jach sáame', ka tu ya'alaj ti' u yatane', t'aan u bin u t'aan u suku'un. Ka'a bini.

Ku k'uchule' ka tu tsikaj le u láak'tsilo', ka tu ya'alaj ti' beya':

Taalen in t'anech ka'a k'uchukech a jaant u bak'el in ts'oon noom.

Tu núukaj le u suku'uno' je'el u bine'.

Le u yatan túun máax ts'oonej noome', ka'akat súutuk táan u xe'ep'ik u bak'el le noomo', u tia'al u yu'ubik wáa ts'o'ok u tajal, bey le u meentiko' ka'a xu'up le bak' ku chakiko'.



Ma' sáame' ka'a k'uch le suku'untsile', le íichantsil
túune' ma' u yoojel ba'ax uuchuli'. Ka'a tu ya'alaj ti'
u yatan beya':

Ko'olel, jáan jáalej bak' in jante yéetel in suku'un
ts'o'ok le u taalo'.

Ka'a núuka'ab ti' tumeen le u yatan beya':

Le bak'o' mina'an. Xu'upij.

Ka'a tu k'áataj bix xu'upik, ka tu ya'alaj u yatane':

Chéen tin xe'ep'ik ka'a in wu'uy wa'a ts'o'ok u tajale',
chéen ka'a tin ts'a-óolte' mina'an. Yaan bak', chéen
ba'axe' u bak'el a xikin. Bin in ka'aj in xet' le a xikina',
ka'a in ts'a ti' a suku'un.

Ka'a jo'op' túun bin u che'ejta'al tumeen u yatan.

La'aten túun ku ya'alale' p'ich a wich, ka'a
béeychajak a ch'aik a watan.

Martín Canul Canché.



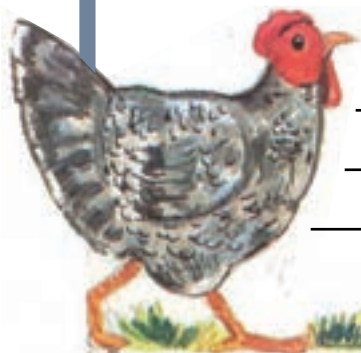
Kaxáant ba'ax u k'áat ya'al le xóoxot' t'aano'ob
ma'a ta na'ataj ti' u xookil le noomo'.

Chukbes u tuukulil le chowak t'aano'oba'.

Le xooka' u tsikbalil juntúul...

Juntúul máake' bin u ts'oon...

Ku tsikbaltik le nojoch máako'obo', lekéen a tukult a
kaxtik u yatan wíinike' k'a'abet.



Much' tsikbal

U tia'al u yúuchul le tsikbala', k'a'abet u ya'ala'al máax kun ilik u yúuchul tu beel; le máax kun iliko' k'a'ana'an ma' u tu'ubul ti' le ba'ax k'a'abeta':

- *U k'a'ajsik ti' le máaxo'ob ku much' tsikbalo', le ba'ax kun tsikbaltbilo' yéetel ba'ax o'olal.*
- *U ts'aik t'aan máax taak u t'aan.*
- *U ya'alik buka'aj kun xantal le much' tsikbalo'.*
- *A tuukule'exe', lekéen a wa'ale'exe' k'a'ano'an xan a wa'alike'ex ba'axten yéetel ba'ax o'olal beyo'.*
- *K'a'ana'an u tsikbalta'al, lekéen ts'o'okok much' tsikbalile', tu láakal le ch'a t'aano'ob ikil k'uchik máako'.*

Bey ts'o'ok a wilik bix u yúuchul junp'éel much' tsikbale', much' abaj yéetel a wéet xooko'obe' u tia'al ka beet junp'éeli', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik bix úuchik.

U jejeláasil u tuukulil ts'íibo'ob.

Yaan le ts'íibo'ob ku ya'aliko'ob chéen ba'ax ucha'an, beeta'an wáa ka'aj beetbil wáa úuchul. U láak'o'obe' u jats'uts t'aan wáa u tuukul wíinik, tu'ux ku ki'iki't'aantiko'ob tu láakal ba'alo'ob.

Xook le ka'ap'éel ts'íibo'oba', u tia'al ka'a wil u jela'anilo'ob, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik junp'éel chan ts'íib je'el bix lelo'oba'.

- X-K'an tsaake': juntúul chan ik'el ku kuxtal k'áax, le chan yik'el k'áaxa', ku kaxtik u chan laabil u chuun u nak' le nukuch kúul cheo'obo', u tia'al u beetiko'ob u jobono'ob tu'ux kun kaajtalo'ob. Ku beetiko'ob kaab, kib iis, yéetel ku multiko'ob máak kan náats'ak tu yiknalo'ob.

Chan x-ts'unu'um

- ¿Máax ma'a u yilmaj u máan u xik'nal juntúul chan x-ts'unu'un tu bak'pach junp'éel loolí' Chan x-ts'unu'une' jach séeba'an yéetel chanbelil u popok xiik', ku náats'al ku náachtal bey jak'a'an u yóol tumeen u ja'tsil le loolo'. Ku ts'o'okole', chanbelil u yoksik u koj ti', ku ts'u'utsik u kaabil, ku xik'nal u bin. Le chan loole' ku sak che'ej tu táan le k'iino'.



U ts'íibil t'aano'ob u yúuchul tsikbal.

U tia'al u ts'íibta'al junp'éel u ts'íibil t'aan u yúuchul tsikbale', k'a'abet u k'a'ajal teech k'a'ana'an u yaantal máax ku t'aan yéetel máax uúyik, bey xan k'a'ajaktech ti' ba'ax taak a tsikbale'ex.

Xook le u yúuchul tsikbalila', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik tia' wéet xooke' máaxo'ob ku tsikbalo'ob yéetel ba'ax ta na'ataj. Beet junp'éel u ts'íibil t'aan u yúuchul tsikbal.

U yutsil X-Miila.

X-Miila: In na', Te táan Kaab bejo' tu máan yawat juntúul máak. ¿Je'el wáa ts'aik ten junp'éel túumben peeso in ts'atie'?

Na': ¡Je'el in ts'aik teche', in waal! Jach uts tin t'aan ka'a yaabilt a ch'i'ibalil. Chéen ba'ale' a'alten ti' máax keen a ts'ae le áantajo'

X-Miila: Wáa ka'a tíip'kech a wilae', je'el u páajtaj a wu'uyike' máaxe'...

Ko'olel: ¡Yaan chakbil nal! ¡Yaan chakbil nal junp'éel túumben peeso u tojol! Yaan chakbil nal a junp'éel túumben peeso u tojol!



Ts'abal yéetel k'ex óolalil

Tu láakal ba'al ku ts'aik wíinike', yaan k'iine', yaan ba'ax ku páatik yóok'lal.

Le o'olale' u xóot't'aanil ts'abale u k'áat ya'ale': ba'al ka ts'aik wáa ku ts'abal teeche. U xóoxot' t'aanilo'ob: k'ux óolale', letie' u tuukulil ka wa'alik ti' wíinik kéen a ts'u wáa k'am ba'ale'.

Xook le ts'iiba', u tia'al ka'a wil ba'ax tuukulilo'ob ku ya'alik.

U tsikbal X-Piil yéetel J-Tiino

Táan u bino'ob xooke', ka tu yilajubao'ob X-Piil yéetel J-Tiino te bejo', ka jóop' u bin u tsikbalob.

Ti' lelo' ka'a j-k'áato'ob tu naajil tu'ux ku ko'onol báaxlo'ob, ka je'el u chanto'ob.

Ku ya'alik X-Piile', tene' ts'o'ok in k'áatik ti' in yuume' ka'a u manten juntúul chan x-yoron, je'el bine' chéen ba'ale' k'a'abet in bajkinbaj tin xook.

Bey xan ten ts'o'ok in wa'alik ti' in yuum, jats'uts tin wich junp'éel le báaxalo'oba', chéen ba'ale' óotsilo'on, Wáa ma'a p'eeke'e, yaan junp'éel ti' in suku'uni', ts'o'ok u p'atik, je'el in Wa'alik ti' ka'a u síiteche', chéen ba'ale' yaan a kaláantik.



Wáa bey ka wa'aliko' X-Piil, ku ki'imakchaj in wóol,
yaan in kanáantik, yaan xan in bajkinbaj xook u tia'al
ka'a yanakteen ma'alob meyaj lekéen nojchchajaken,
beyo' bíin in máan báaxalo'ob ti' in mejen paalalo'ob.

Kaxáant ichil le xooka' xóoxot' t'aano'ob ma' na'atik
ba'ax u k' áat ya' alo' ob, a' alti' a j-ka'ansaj ka'a u
yáantech a kaxt ba'ax u k' áat ya' alo' ob,

Bey ts'o'ok a kaxtik le xóoxot' t'aano'obo', ts'íib te'ela
le ba'ax ta na'ataj tie' xooka'.



18

Waxaklajun xook

In paakat yéetel juntúul t'eel

In paakate'

Tu yáalkab báaxal yóok'ol koot.

Ma' náachchaji'.

Ka'a t'ochpaj yéetel u yook juntúul t'eel.

Ka tu jetjats'uba tu yóok'ol koot,

Ka tu jetjats'uba tu yáanal t'eel.

T'eele'.

Tu láat'aj u neek'il in paakat yéetel u xaaw;

tu ch'ich'ikaj u neek'il in páakat yéetel u

ch'ich'iltunil u mooch' ;

tu t'ot'ochaj xan u neek'il in paakat yéetel u

k'áan lóobch'eil u koj.

T'eele'.

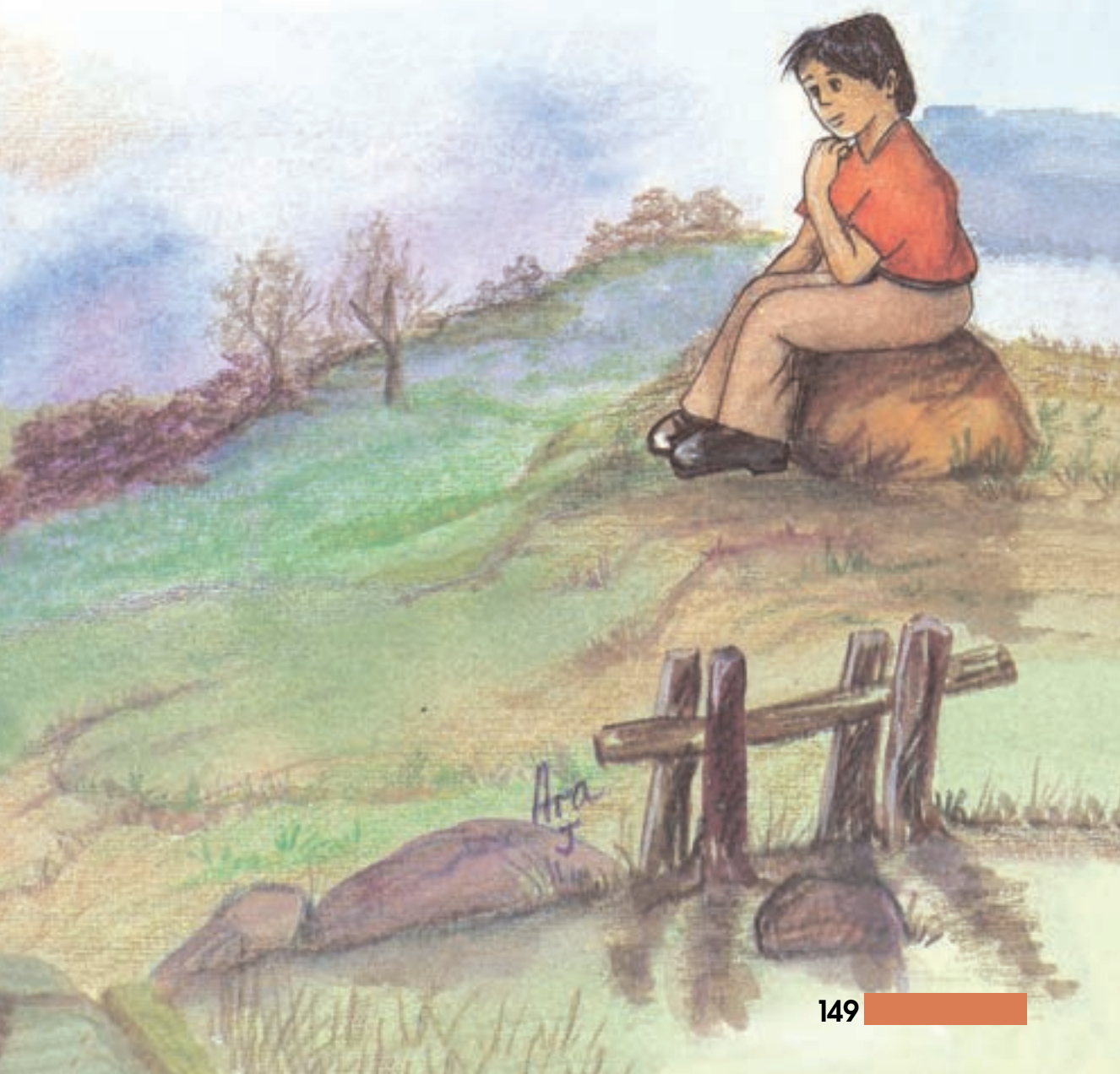
U táakcha'maj in paakat,

Ma'a tin na'atik.

Ba'axten tu pikipktaj yéetel u xiik'.



Le ch'ich'iltunilo'ob tu ch'ochok'aj tin paakato'.
U ts'o'okole'.
Séeba'an tu cho'aj in paakat,
yéetel u chak nook'il u kaal.
Jach ki'imak u yool in paakat.
Tu ka'a yootaj áalkab báaxal yook'ol koot.
Ma'a páajchaji'.
Tumeen t'eele' tu ka'a lap'aj yéetel u koj
yéetel u xaaw.
U ts' o' okole' .
Ka tu ki'i k'alaj ichil u so'oy.



Much'abaj yéetel a wéet xookilo'obe' u tia'al ka'a múuch' utsul tsikbalte'ex le u tuukulilo'ob tie' xook ts'o'ok a beetika'.

Ts'íibt óoxp' éel u tuukulil ti' óoxp' éel u yáal ts' íibil le xooka'.

• _____

•• _____

••• _____

Ts'íibt junp' éel chan tsikbal ti' juntúui t' eel, tu'ux ka'a yanak junp' éel wáa óoxp' éel u yáalal u ts'íibil.

Kaxan k'áat chi'

*Ka'a k'a'ajak teech ba'ax u bilal le kaxan k'aat chio',
u tia `al a wojéeltik wáa a k'aóoltik ba'alo'ob.
Yaane' ku beeta'al chéen k'áat chi'itbil u láak'e'
k'a'abet u nu'ukbesaj ts'íibil u chowak k'áat chi'ilo'ob.*



Ts'íibt junp'éel u nu'ukbesaj ts'íibil chowak k'áat chio'ob, ti' le meyaj xook ka beetike'exo'.

• ¿Máax a k'aaba'?

•• ¿Ba'ax uts ta wich way tu naajil a xooke'?

••• _____

•••• _____

U e'esani'ob ts'íib.

*A ka 'aj a wile 'ex le e'esa 'nilo'oba':
tu láakal le e'esani'ob a k'aóolo', ku meyajo'ob u
tia'al u yúuchul junp'éel ts'íib yéetel jats'uts xook.*

llawil bix meyajta'anil le e'esani'ob te ichil tsikbala'.

Juntúul ma'ak'ol kéej

Juntéenake' yaan juntúul kéej jach ma'ak'ol,
mixba'al u k'áat u meentej. Ku ya'ala'al ti'
tumeen u nae' ka jóok'ok u kaxte u yo'och,
ma'a tu yóotik.

Chéen junp'éel u k'iinile' ichta'abi tumeen le
ts'onnáalo'obo', k'ucho'ob tu'ux ku máan le kéejo',
ka'a bino'ob tu pach.

Le chan kéejo', k ajti' táan u tsaypachta'ale'
ka'a jóop' u yáalkab, beey úuchik u náachtal
ti' le ts'onnáalo'obo' ka tu je'elsubaj. Ka tu
tukulte' yaan u ts'aikubaj sáak'olil, yóok'lal
ma'a u kinsa'al.

Ramón Caamal Moo.



Bey ts'ó'ok a jach ilik bix ts'íibta'anil le e'esani'oba',
• •, ts'íibt junp'éel chan tsikbale' tu'ux ka meyajnak
tech.

*Jach wáa ta wilaj bix u meyaj le e'esani'oba',
máasima' le je'ela' ku ts'íibta'al u tia'al u xóot'ol
tuukulo'ob, u tia'al u ts'íibta'al yaanal tuukulo'ob, bey
xan u tia'al u ye'esik tu'ux ku ts'ó'okol u xookil junp'éel
ts'íib. Lela' ku xot'ik tuukulo'ob xan, chéen u meyaj
letie' u tsolik u ts'íibil jejeláas ba'alo'ob, u tia'al ma'a u
xa'ak'pajlo'ob.*

Bey xan u meyaj le e'esani', ma'a u páajtal a
wáalkab xook

- Juaane' jach uts, ka'anal, bek'ech, chowak u
jo'ol yéetel yaan u me'ex.



Chowak t'aano'ob.

IChil le chowak t'aano'obo' yaan máax beetik, le ku ts'abal na'atbil te chowak t'aano'obo'; lela' wíinik, ba'alche' wáa ba'al.

Xook le chowak t'aano'oba', ku ts'o'okole'ka k'alik yéetel ya'ax le máax beetiko' le ku ya'ala'alo' yéetel chak le ku beeta'alo'

- J-Tiibe' ku beetik u kool tu kaajtalil.
- X-Maase' ku bisa'al tok' bu'ul ich kool.
- J-Juaane' jach taj uts tumeen ku yáantik óotsil.
- Peek e jach taj ku kanik u bisubaj yéetel wíinik.
- Kéeje' táan bin u ch'éesa'al jujunp'íitil.
- Tuuniche' ku meyaj u tia'al u beeta'al pak'il naajo'ob.
- Jae' jach k'a'ana'an u tia'al u kuxtal wíinik.

Ts'íibt u láak' chowak t'aano'ob tu'ux ka'a chíikpajak máax beetik yéetel le ku ya'ala'al ka beetpajko'.



19

Bolonlajun xook

U tsikbalil x-ta'akumbinxunáan

Yan junp'éel kaaj u k'aabae' Bolonch'e'en Rejón, Bolon, u káat ya'al nueve; ch'e'en, tu'ux ku jóok'sa'al Ja'; Rejón tumeen way síij Juntúul máak u k'aabae', Don Manuel Crecencio Rejón.

Naats' ti' le kaaja', yaan junp'éel nuxib áaktuni', u k'aabae' x-ta'akumbinxunáan. U taamile' ma'a k'aóoltani', ya'ab u joolilo'ob u tia'al u yóokoj máaki'. Ichil le áaktuna', yaan junp'éel ts'ono'oti'i':

X-áak'ab ja' tumeen p'el chika'an u yiit, tu yóok'lal le éek'joch'e'enil pixiko'; pixa'an ja' tumeen yóok'ole' yaan ya'abkach ba'alo'obi', choko ja'; tumeen u ja'ile' yaanal u chokoil ti' le u láak'o'obo'; chak ja', tu yóok'lal le luuk' yaan tu yiito'; púuts'ul ja', tumeen ku ya'ala'ale', je'el bix u bin u náats'al máak yiknale' bey u yool máak túun bin u juts'kubae', x-chimes ja', tumeen ya'ab le mejen ba'alo'ob kajakbalo'ob ichilo'; sayab ja', tumeen ma'ach u tijil, tak ti' nukuch yáaxk'iino'ob.

Ti' le jejeláas yaanika', tu nak'e', te' ichilo' yaan junp'éel oochel jach bey juntúul x-ch'uupal sak u nook'e; je'ex le wíipilo'.

X-ta'akumbinxunáan u k'áat u ya'ale' juntúul xunáan u ta'akmubai.



Ku ya'ala'ale' juutuul xunáan suunaj tuunichil, tu yook'lal u k'eeban, juntúul j-k'iin utschaj tu yich le xunáane', chéen ba'ale' ma'a cha'ab tie' ka tu púuk'saj, ka tu bisaj u ta'ak te áaktune'; le o'olale' u ja'il le ts'ono'oto' ku ya'al'al ti' x-púuts'ul ja', u pixan le j-k'iine', Chéen ba'ax xane', le ko'olele' chuka'ab meen nukuch yuumo'ob ka suta'ab tuunichil. U ja'il le ts'ono'oto' u k'aabae' chokoj ja' tu'ux ku yichkilo'ob le j-k'eban máako'obe', le o'olale' p'áat u k'iinlil u wiinkililo'obi'i', le pixa'an ja'e', u nook' le j-k'iin tu p'ataj le ka'aj púuts'e', le x-áak'ab jae', p'áat beyo', tumeen leti' u k'uchil tu'ux ku yakantikubao'ob, le x-chimes jae', ku kajtal ya'abach x-chimeso'obi', u naajil le j-k'iine', le sayab jae', letie u tiich' chuup yéetel jae', u jail u yich le ko'olel ku yok'tik tio'olaj u k'eban; le chak jae', u k'aasil le u yakantikubao'obe'.



Grutas: X-ta'akumbinxunáan, Bolonchen, Hopelchen, Campeche.

Tuukulnen yóok'lal le xook ts'o'ok a beetika', ku ts'o'okole' ka núukik le chowak k'áat chio'oba'.

•¿Bix u yal k'aaba' le xooka'? _____

••¿Tu'ux ku p'áatal u kaajil Bolonch'e'en de Rejón?

Ts'íibt u ka'ambesaj ts'íib t'aanil le xooka', tu'ux ka wa'al ba'ax o'olal bey le u k'aabao'.



Múuch' tsikbalte'ex wáa yaan áaktuno'ob ta kaajale'ex yéetel wáa yaan xan u tsikbalilo'ob.

Ts'íibt juum maaya t'aan

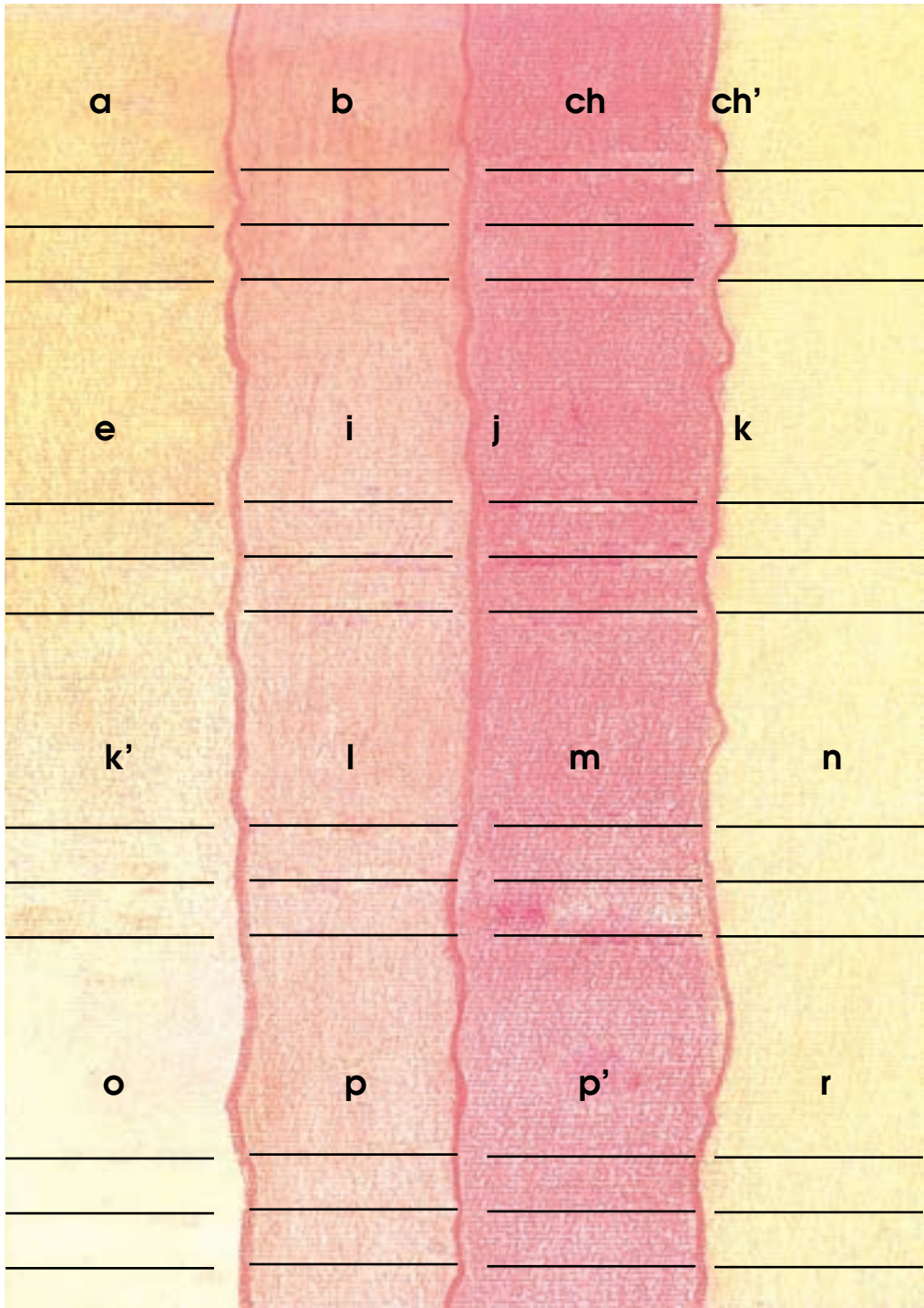
a b ch ch' e i j k k' l m n o
p p' r s t t' ts ts' u w x y

K'a'ajakteche' le wójo'ob ka wilika', le tie' k'a'abet a k'aóoltiko'ob tu beela', u tia'al a ts'íibtik le maaya t'aano', je 'ex tsola'antakilo'.

Jach il a wil bix ts'íibta'anil le xóoxot' t'aano'oba', ku ts'o'okole ka tsool ts'íibtik, je'ex tsola'anil u wóojilo'ob le ts'íib juum maaya t'aano'.



Te' e a beetik u meyaj ts' íibil le xóoxot' t' aano' ob
ts'o'ok a xookiko'.

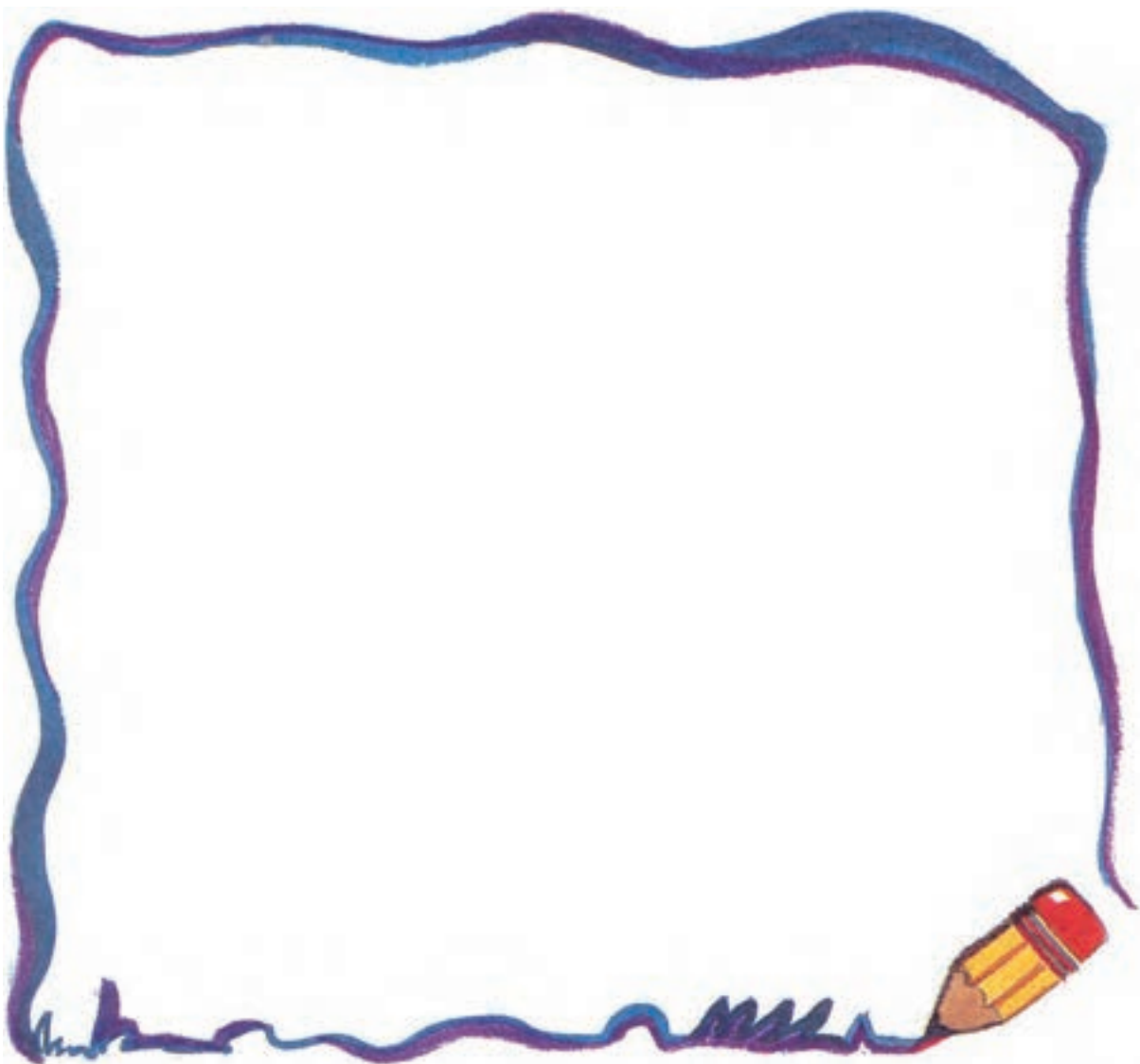


Ts'o'okse meyaj ts'íiba' tu nu'ukulil tu'ux ka ts'íib.

U kúuchil u cha'anil miats

U tia'al u beeta'al u cha'anil miatsile', te kúuchil tu'ux suuka'an u beeta'alo', k'a'abet u yéeya'al bix u k'aaba' le cha'anilo', ts 'o 'ok u tuukulta'al ba'axe' ku ts'íibta'al u tsikbalilo'ob, ku kaxta'al máaxo'ob kun jóok'ol te'e cha'anilo', ku chu'uyul u nook'il yéetel ku jats 'utskim ta'al u kúuchilil.

Bon u yoochel bix u kúuchil cha'anil miats, tu'ux ka'a chiikpajak u máakilo'ob le cha'ano' yéetel ka ts'íibt ba'ax ku ya'aliko'ob.



Tsol ka'ansaj xook

Le kéen yanak a tsolik junp'éel meyaj ts'aja'antech a beete' wáa junp'éel a tuukule', jach k'a'ana'an a xookik, a kanik tu beel, u tia'al ma'a u tu'ubul teech ba'ax kan a wa'alej yéetel u tia'al xan ma'a sajaktal.

Xook le chowak t'aano'ob u tia'al ka'a wil bix k'a'ana'an u beetik u meyaj máak.

- Tuukult tu beel bix u k'aaba' le ba'ax taak a ts'aik ojeltbilo'.
- Kaxáant le ba'alo'ob ma' wojelo', ku ts'o'okole' ka tsolik u ts'íib t'aanil.
- Yéetel le ba'alo'ob ta kaxáanto', ka ts'íibtik u nu'ukbesaj ts'íibil le ba'ax kan a wa'alo', u tia'al ma' u sa'atal tech bej.
- Beetlant tu láakal le nu'ukulo'ob wáa ba'alo'ob ka tuukultik je'el u yáantikech u tia'al le tsol ka'ansajo', je'ex: ts'a joobono'ob, u yoochel lu'umo'ob, nojoch ts'íib ju'uno'ob yéetel u laak'o'ob.
- K'a'abet u tuukultik máak bey tu tsíkbaltik ti' wíinik. le ba'ax tuukulta'an u ya'ala'ale', le jaytéen k'a'abete', u tia'al ma' u k'astal ti' máak le tsol ka'ansajo', lekéen ts'o'ojke' je'el u páajtal u bin a'albile'.

Ts'íibt junp' éel tsol ka'ansaj ti' bix u yaalak'ta'al u yik'el kaab, ku ts'o'okole' ka tsikbatik ti' a wéet xooko'ob.



A large rectangular area with a red border, containing 20 horizontal black lines for writing.



20

Junk'áal xook

Chichan ch'íich'

Chichan ch'íich'.
Mi chan chokochaj a pool.
Tumeen ka lechkaba ta ts'íik.
Tumeen ka lechkaba ta no'oj.
Tumeen ka lechkaba ta tan.

Tumeen ka ch'úuykaba chinchinpool.
Tumeen ka péepeksik a nej.
Tumeen ka súusutik a pool.
Tumeen ka k'éek'echtik a kaal.

Ka jáan weenel.
Ka jáan t'úuchul.
Ka jáan léeksik a popokxiik'.
Chichan ch'íich'.

Chan k'ala'an ch'íich' ichil múuch' xaak.
Chan k'ala'an ch'íich' ichil múuch' xaak.
K'ala'anech yéetel a xuuxub k'aay.
K'ala'anech yéetel a ki' xuuxub k'aay.



K'ala'anech yéetel a wóok'ot síit'.
K'ala'anech yéetel a ki' wóok'ot síit'il síit'.
Bey u paktikech u yiik' in puksi'ik'al.
Bey u yúubikech u xikin in sak' óolal.

Chichan ch'íich'.

Bejlae',

Seten saak' a xiik'.
Seten saak' a nej.
Seten saak' a koj.
Seten saak' a xaaw.
Seten saak' a waak'.
Seten saak' a kaal,
Seten saak' a pool.
Seten saak' a wiit.



Leten jach k'ala'anech yéetel a ki'iki' xuuxub k'aay
Leten jach k'ala'anech yéetel a ki'iki' wóok'ot síit'il síit'
Leten ma'atan u xu'ulul a xuuxub k'aay ichil u xikin
yéetel u yich in puksi'ik'al.

Leten ki' ma'atan a wóok'ot síit'il síit' ichil u xikin yéetel
u yich in ki'imak óolal.

Ts'íibt jo'op'éeel ba'alo'ob ku beetik le chan ch'íich'o' ichil le xooka'.

Much'aba'exe' u tia'al ka tsikbalte'ex le ba'alo'ob beetiko' yéetel bix u beetik, ku ts'o'okole' ka beetike'ex u múulbáaxalil ichile'ex le ba'ax ku ya'alik chichan ch'íich'o'.

Lekéen ts'o'okok a báaxalo' ka ts'íibtik junp'éeel k'aay, tsikbal wáa chan na'at ti' juntúul chan ch'íich', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ti' a wéet xooko'ob le ba'ax u k'áat ya'al a ts'íibo'.



U yich u meyajil kaxan k'áat chi'

Tu láakal kaxan k'áat chie', ku yaantal u yich u meyajil, lela' letie' ba'ax taak a wojeltiko', le ba'ax taak a k'aóoltiko'.

- Much'abaa yéetel a wéet xooko'ob kaaja'ano'ob naats' ta wotoch.
- K'áate'ex ti' u yuumil naajo'ob wáa ti' le ku meyajob tu naajilo'ob tu'ux ku ko'onol ba'alo'ob u tia'al jantbilo', bajux u tojol bu'ul, je', chukwa', ixi'im, yéetel u láak'o'ob; kaxáante'ex a babajux tak a k'uchule'ex tu'ux ma'a ko'oji'.

Beete'ex le meyaj ku ya'ala'al te'exa', ku ts'o'okole' ka méentike'ek u jeel,

U naajil maa	Nikte'Ja'	Lool Bej	Its Ka'an	X-Ja'a'il
Ba'alo'ob				
bu'ul				
je'				
chukwa'				
ixi'im				

- Lekéen ts'o'okok a beetike'exé', ka bonike'ex yéetel ch'oj le tu'ux ma' ko'ojtako' yéetel chak le jach ko'ojtakó',
- Tsikbalte'ex ichile'ex le u yich a meyajé'ex ti' kaxan k'áat chio'.
- Tsikbalt ti' a láak'tsilo'obe', le meyaj ta beetajo' yéetel ba'ax u bilal, a'altio'obe' ba'ax naajil konol ma' ko'oj u konolo'obi'.

U talamil meyaj ts'íib

*K'a'ajakteche' ts'o'ok a meyajtik le wójo'oba': ch', k', p ,
t' yéetel ts'; ichil u láak meyajob tie'
áanalte'a'. Ma' u tu'ubul teche' u tia'al ka
juumnako'ob je 'ex k'a'ana'ane' k'a'abet u bisik u
chan x-k'atáal cheila' (') wáa ma'e' ku jelpajal u
juumo'ob.*

Tsíibt chowak t'aano'ob yéetel le wójo'oba'.

- X-k'ook'e' jats'uts u k'aay tu k'ab le béeko'obo',
tuméen tu ts'ayyantik u k'áaxal ja'.

••

•••

••••

—

Kaxáant ichil le chowak t'aano'ob ta ts'íibtajo', le
xóoxot' t'aano'ob ta ts'íibtaj yéetel le wójo'oba'.
Tsikbalti' a wéet xooko'obe' ba'ax u k'áat ya'alo'ob.

Chowak t'aano'ob.

Yéetel le chowak t'aano'ob ts'o'ok a ts'iibtiko', a ka'aj a meyajto'obe' tu'ux ka'a we'es máax beetik le ku ya'ala'alo' yéetel le ku beeta'alo' te'e ichil le chowak t'aano'obo'.

Jarat' ts'iibt yáanal yéetel ya'ax le máax beetiko' yéetel chak le ku ya'ala'alo' wáa le ku beeta'alo'.

- X-k' ook' e' jats'uts u k'aay tu k' ab le béeko' obo' ,
tuméen tu ts'ayyantik u k'áaxal ja'.

••

•••

••••

—

•

Tuukult bix je'el u páajtal a ts'iibtik junp'éel chan k'al k'alak t'aan yéetel le wójo'oba'.

•	•• Ts'o'ok a ts'u'uts'ik k'i'ik'. ts'oya'an, k' o' ox, k' oxol. wak'banaja'an a nak'.
---	---

K'aayo'ob

Yéetel le k'aayo'obo', wíinike' je 'el u páajtal u tsikbaltiko'ob u ki'imak óolil, ba'alo 'ab ku yúuchul ti'; ku tsikbaltiko'ob xan bix yáalak' ba'alcheo'ob, meyajilo'ob yéetei u jats `utsil le yóok'ol kaaba'.



U luuch X-Maruch
Jach uk'ajen ten,
ts'áaten junp'íit ja'
ts'áaten in wuk'ej
ti' junp'éel chan sak luuch
ts'áaten in wuk'ej
ti' junp'éel chan sak luuch
ts'áaten in wuk'ej
ti' junp'éel wolis luuch
wolis bey a p' u' uke'
in ki'ichpan X-Maruch.

Marcela Cupul Rosabo.

Tsikbalt yéetel a wéet xooke'exe' le ba'ax ta na'ate'ex tie' k'aaya', ku ts'o'okole ka ts'íibtik junp'éel chan k'aay,



Ch'ik

Chan ch'ik, chan ch'ik, chan ch'ik
ts'o'ok in ch'i'ik a chi'ich'ikankil
le o'olale' ch'ich'ijkilech tin pach.

Xóoxot' t'aano'ob ku nuplantiko'ob tuukulo'ob.

Le xóoxot' t'aano'oba': yéetel, wáa, mix: ku nuplantiko'ob u tuukulilo'ob ti' ka'ap'éel chowak t'aano'ob, wáa maanal k'a'ap'éel.

Xook le jach chowak t'aano'oba', u tia'al ka'a wil bix nupa'anilo'ob, ku ts'o'okoie' tsikbalt yéetel a wéet xooko'obe' le ba'ax ka na'atike'exo'.

- J-Tiibe' táan u ch'ak si' yéetel X-Miilae' táan u t'ok bu' ul
- X-Piile' táan u xootik bak' wáa táan u p'ayik iik
- J-Seebe' ma'ach u jantik iik mix J-Chumin ku jantik chaay.

K'al yéetel junp'éel chan k'ank'an wóolise' le xóoxot' t'aano'ob ku ts'íibtalo'ob u tia'al u nu'uplajal chowak t'aano'obo'.

Ts'íib u láak' chowak t'aano'ob tu nu'ukulil a ts'íib, chéen ba'ale' k'a'abéet a nuplantiko'ob yéetel le xóoxot' t'aano'ob ku meyajo'ob u tia'al u nu'uplajlo'obo'.

21

Jun tu ka'ak'áal xook

U xuul le yóok'ol kaaba'

Anchaj juntúul máake' jach uts tu yich u máan tu láakal tu'ux, ma'a sáasak tu jóok'ol tu yotochi' táan u chíinil k'iin, tu suut. Juntéene' je'el bix suukile' jóok' u binbal tu tiip'il le sáastalo'.

- ¿Tu'ux ka bin? tu k'áataj u yatan; k'uuxchaja'an.
 - Táan in bin jach náach ... tu ya'alaj ti'.
Ka'aj binij, ti' le bejo'obo' tu yilaj juntúul ch'oom.
 - Ch'oom, taak in k'áatik teech junp'éel ba'al, méent uts a wa'alik ten wáa a k'aóol u xuul le yóok'ol kaabo'. Teene' in k'áat in k'aóoltej.
 - In k'aóol - tu ya'alaj le ch'oomo'.
 - ¿Je'el wáa u páajtal a majantik ten a nook'o'?
- Yéetel le a nook'o' ¿je'el wáa u páajtal in bin in xiik'nal tak tu xuul le yóok'ol kaabo'? Ka'a tu k'exo'ob u nook'o'ob.

Le máako' tu ya'alaj ti' le ch'oomo': xen tin wotoch, p'áaten yéetel in watan, tak tu láak' k'iin k-ilikbaa, layli' waye', bin in ka'aj in wil ba'ax ku yúuchul ten ti le binbal kéen in beeta', jach taak in k'aóoltik u xuul le yóok'ol kaaba'.

Máan le k'iino'obo' ka tu yilajubao'ob layli' ti' le kúuchilo:

Le ch'oomo' tu k'áataj ti' le máako'; ¿ts'o'ok wáa k'aóoltik tu láakal le yóok'ol kaaba'? -ma', ma' in laj k'aóolti',

tumeen ma'a tin wojéeltaj ba'ax kéen in janti', - kéen

xik'nalnakech te jach ka'analo' yéetel, le kéen a wil junp'éel buuts'e', te'elo' yáan bak', yáan tsíimno'ob, wakaxo'ob, ba'alcheo'ob kimeno'obi', Letie' je'el u páajtal a jaantiko'.

Le máako' bin tu ka'atéen, ka'aj tu yilaj le buuts'o' ka'a éem u jaant le ba'alcheo'ob kiimeno'obo', ku ts'o'okole' tu ch'a'ajo'oltaj u bin, láalaj k'iino'ob bin u jach náachtal tak tu xuul le yóok'ol kaabo', le k'iin u ya'almajo'obo', tu yilubao'ob ¿bix binik teech? tu k'áataj le ch'oomo', - Bejla'e' ts'o'ok in wojéeltik jach nojoch le yóok'ol kaaba'. Jach ts'oya'anen tumeen tin máansaj wi'ijil.

- Ma'alo'ob túun - tu ya'alaj le ch'oomo' - ts'áaten in nook'o' yéetel je'el a tia'ala'. Kéen k'uchkech ta wotoche' yaan a wilik ka'atúul mejen paalalo'ob yéetel kantúul x-ch'uupul wakaxo'ob. Kéen máanak waxak k'iino'obe' ka kiinsik juntúul x-ch'uupul wakaxe' ka pulik te'e táan kaabo', u tia'al ka'a páatak in jantik. Le máako' suunaj tu yotoch. Le ka'aj máan le waxak k'iino'obo' suunaj le ch'oomo', ka'aj kinsa'ab le wakaxo' ka'a tu pulaj ti' je'e bix tu tsbaltilo'obo'.



Ts'íibt le xóoxot' t'aano'ob ma' wojel ba'ax u k'áat ya'alo'obo', ku ts'o'okole' ka kaxáantiko'ob tu noj. Aanalte'il Tsolbil T'aano'ob ba'ax u k'áat ya'alo'ob.

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Kaxáant ichil u ts'íibil le xooka' le xóoxot' t'aano'ob ts'íibta'ano'ob yéetel wójo'ob je'ex lelo'oba': ch, ch'; t, t'; ts, ts', p, p' yéetel k, k'.

ch	t	ts	p	k
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____

ch'	t'	ts'	p'	k'
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____

Tsikbalte'ex ichile'ex ba'ax u je'ela'anil le wójo'oba' yéetel wáa ku k'expajal u juumo'ob.

Tsol ka'ansaj xook ti' cha'anilo'ob

k'a'ajakteche' ts'o'ok a wilik bix k'a'ana'an u beeta'al u meyajil junp'éeel tsol ka'ansaj xook, chéen ba'ale ma'ta juni', much'abae'ex kankantúulil wáa jo'oyo'túulil u tia'al ka'a tsikbalte'ex bix keen a beetile'ex.

Ts'íibte'ex te'ela' bix u beeta'al u cha'anil a kaajale'ex, u tia'al lela' yaan a beetike'ex junp'éeel kaxáant k'áat chi' ichil u nojoch máakilo'ob a kaajale'ex u tia'al u tsikbalte'ex bix u beeta'al.

• ¿Bix u k'aaba' le cha'anilo'? _____

•• ¿Ba'ax k'iin tu beeta'al? _____

••• ¿Máaxo'ob beetik? _____

•••• ¿Ba'ax o'olal ku beeta'al? _____

— ¿Bix u beeta'al le u cha'anilo'? _____

Lekéen ts'o'okok a ts'íitike'exé', ka máane'ex a tsole'ex ti'a wéet xooke'ex, lekéen ts'o'okoke' ku beeta'al u k'áat chi'ilo'ob.

U ts'íibil much'kinsaj t'aano'ob.

*K'a'ajakteche' u tia 'al u much'kílnsa'al ba'alo'obe',
k'a'ana'an k-much'kintik tu yóok'lal u meyajil, u
chika'anil, u kuxtalo'ob wa'a yóok'lal u láak'
ba'ato'ob.*

Chukbes u ts'íibil le much'kínsaj t'aano'oba'.

nook'o'ob	u lool cheo'ob	ba'alcheo'ob ku jilankilo'ob
• iipil _____	• k'an lool _____	• juuj _____
•• _____	•• _____	•• _____
••• _____	••• _____	••• _____
•••• _____	•••• _____	•••• _____
_____	_____	_____

Ts'íibt chowak t'aano'ob tu'ux ka'a meyajnaktech le
xóoxot' t'aano'oba', ku ts'o'okole' jarat' ts'íibt máax
beetik le ku ya'ala'ao,

• Juuje' ku máan u jilankil lu'um.

•• _____

••• _____

•••• _____

U much'kíinsa'al tsikbalob yóok'lal u k'aabailob

Le tsikbalilob'obo' je'el u páajtal u much'kíinsa'alo'ob beya': le tsikbalilob'ob ku ya'alikob'ob ba'ato'ob jach jaaj ucha'antakob'ob yéetel u láak'ob'obe' le tie' ku ya'alikob'ob ba'alo'ob chéen síjnal tu tuukul máako'.

Juntúul miis yéetel juntúul ch'o'

Yaanchaj junp'éel k'iine' juntúul chan miis, u k'aaba bine':

Mosa. Táan bin u yook'oj tumeen mina'an ba'al u jaantej, mix ch'o', mix sakan,

Chéen junp'éel k'iin túune' ka'a k'uch ti' junp'éel naj, ka tu yile' yaan juntúul ch'oi', yaan xan sakani'.

Ka'a t-yilaj le ch'o' binuj ka'aj jaantbi tumeen le chan miiso', ka'a jo'op' u yok'oj. Ka tu ya'alaj ti' le miis beya': ¡Ay! chan miis ma'a jantiken, óotsilen.

Wáa jach wi'iijeche' jaant le sakano'.

Le chan ch'o' túune' ki'imakchaj u yool, tu p'ataj u yok'oj. Bey xan le chan miiso'.

Wenceslao Balam Balam.



Le chan tsikbal ts'o'ok a xookika', k'a'ana'an a chan tsikbaltike'ex bix ucha'anil wáa jaaj, wáa ma' jaaji', u tia'al lelo' k'a'abet a much'ikabae'ex u tia'al ka'a beete'ex u much' tsikbalil.

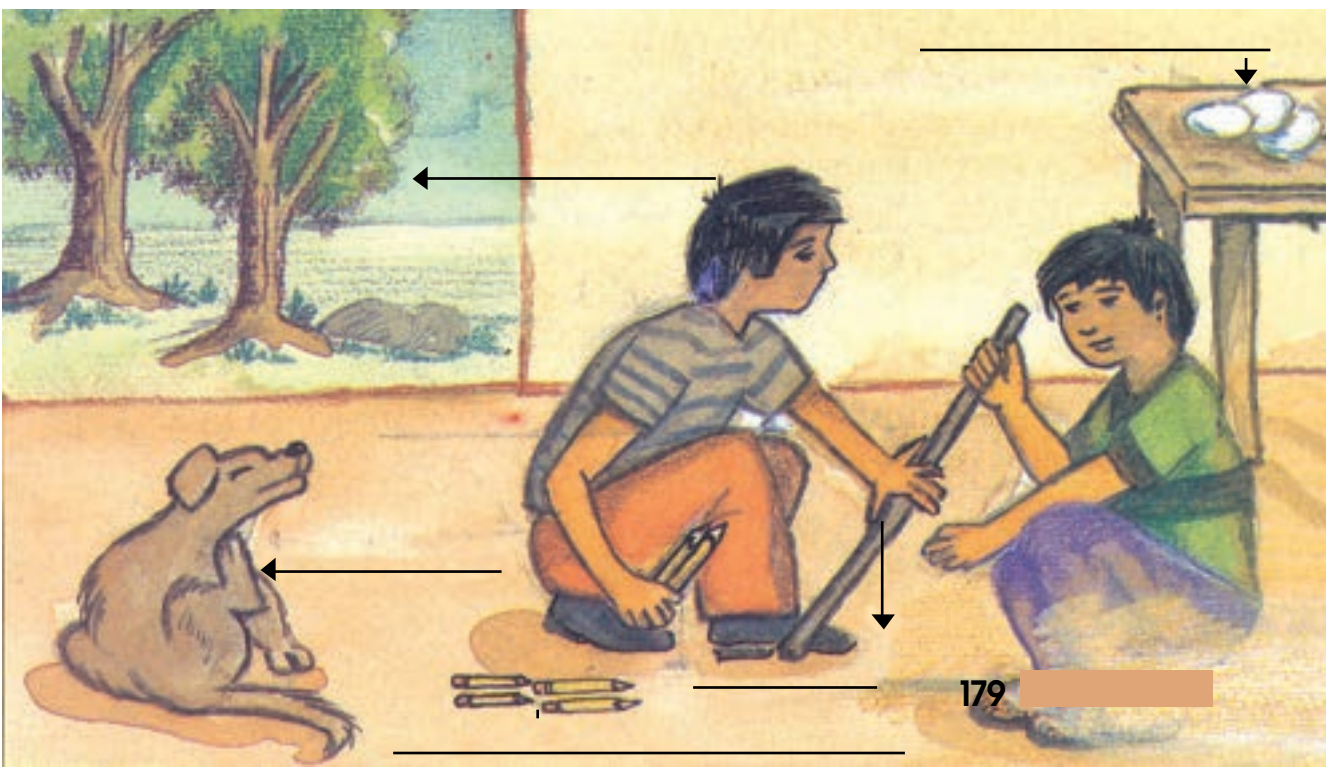
Sen ya'abtak u núup xóoxot' t'aano'ob

Le mejen xóoxot' t'aano'ob ku nupikubao'ob yéetel u láak'o'obe', ya'abtak, chéen le je'elo'ob kun meyajtbila':

-túul, -kúul, -p'éel, -ts'íit yéetel -náab, lelo'oba' ku ya'aliko'obe' wáa yaan u kuxtal, mina'an, u wíinkilil wáa u p'ílsil, le ba'alo'obo' yéetel le yaan u kuxtalo'.

Xook le chowak t'aano'oba', ku ts'o'okole'ka ts'íibtik le tuukulo'oba'.

- Juntúul kéej ook ichil in kool.
- Ka'akúul ya' lúubsa'ab tumeen le iik'o'.
- Óoxp'éel tuunich meyanaj teen u tia'al in k'óoben.
- Kants'íit kib tin manaj.
- Jo'onáab chowakil u yokil in chowak eex,



22

Ka'a tu ka'ak'áal xook

U tsikbalil juntúul x-ki'ichpan x-ch'úupal.

Yanji bin juntúul x-ki'ichpan x-ch'úupal u k'áat ts'o'oksbil u beel yéetel juntúul xi'ibpal tumeen u yuum, leti' túune' ma' u yabilmi' yéetel ma' u k'áat ts'o'okol u beeli', le o'olal túune' tu tuukultaj u púuts'ul ti' u yuum u tia'al u náachtaj ti' le kun u yíichant ka'ache'. Leti' túune' jóok' tu yotoche', ka'a jo'op' u bin chéen ti' k'áax, ku yéemel ku na'akal ti' mulu'ucho'ob tak ka'a k'uch ti' junp'éel kúuchil tu'ux tu yilaj junp'éel nuxib jool tu'ux ooki, tumeen ku tuukultike' te'elo', chan talam ka'a kaxta'aki'i,

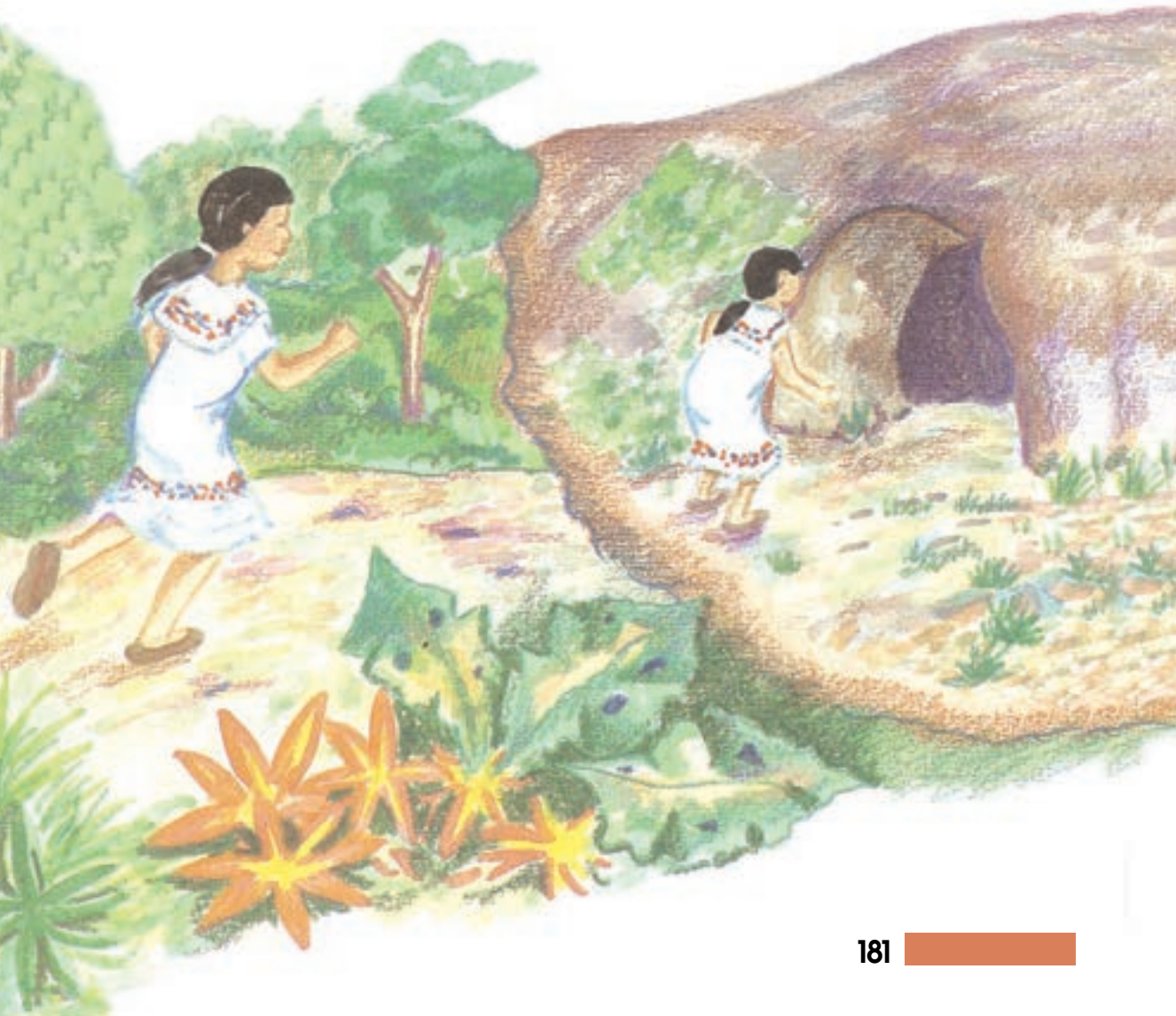
U yuum túune' ka'a tu yilaj mix tu'ux ku chikpajal u x-ch'úupale' ka'a tu mulant'anaj yéetel kéen u yíichant u hijae', u tia'al ka'a xi'iko'ob u kaxto'ob. Ku ts'o'okol u kaxtiko'ob tu'ux ku tuukultiko'ob yaane', ka'a tu yilo'ob te'e lu'umo' tu'ux jéets' u yook le x-ch'úupale', ka tu ya'alo'ob túune', ti' yaan le x-ch'úupale'; ka'a túun jo'op' u t'u'ultiko'ob tu'ux bin u jéets'el u yook le x-ch'úupale', tak ka'a k'ucho'ob tu chuun le múulo'obo'tu'ux yaan le nuxib joole'; ku ya'ala'al ka'ache' junp'éel noj kaaj.

Ka'a túun oko'obi'i'. Ku ts'o'okol u kaxano'ob íchil le áaktuno', ma' tu yilo'ob mixba'al tak ka'a jóok'o'obi'.

Le X-ch'úupal túune' ti' yaan ichil le nojoch áaktune' yéetel u yaalak' peek'. Le ka'a k'aaynaj óoxtéen le t'eelo', le u taal u sáastale', le nojoch kaaje' suunaj junp'éel áaktun x-ta'akunbinxunáan, tumeen te'e jelpaj juntúul x-ki'ichpan x-ch'úupal.

Ku ya'ala'ale', u ka'aj k'uchul u k'iinilo'ob Viernes Santoe', ku yu'uba'al u chi'ibal peek' ichil le áaktune'; yaan xan máax u yilmaj bin juntúul x-ki'ichpan x-ch'úupal túun xáache'tik u pool tu jool le áaktune', Kéen xi'ikech Bolonch'e'ene', ka'a xi'ikech a wil le áaktuna'. Ku ya'ala'ale', le x-ki'ichpan k-ch'úupale' ti' yaan ichil le áaktuno' tunichchaja'an. Yaan xan a wilik tu'ux jéets'el junp'éel ook, yéetel u yook peek' te'e tu nak' le áaktuno'.

Grutas: X-ta'akunbinxunáan, Bolonchen, Hopelchen, Campeche.



Beete'ex u múuch' xookil le xooka', kéen ts'o'okok a xookike'exé' tsikba'alte'ex ba'ax ta na'ate'ex ti'.

Bey ts'o'ok a tsikbaltike'ex le ba'ax ta na'ate'ex tie' xooka', chukbes u tuukulil le chowak t'aano'oba',

- Le x-ch'úupale' jóok' tu yotoch tumeen.... _____

- Le x-ch'úupale' jo'op' u máan kaxáantbij tak... _____

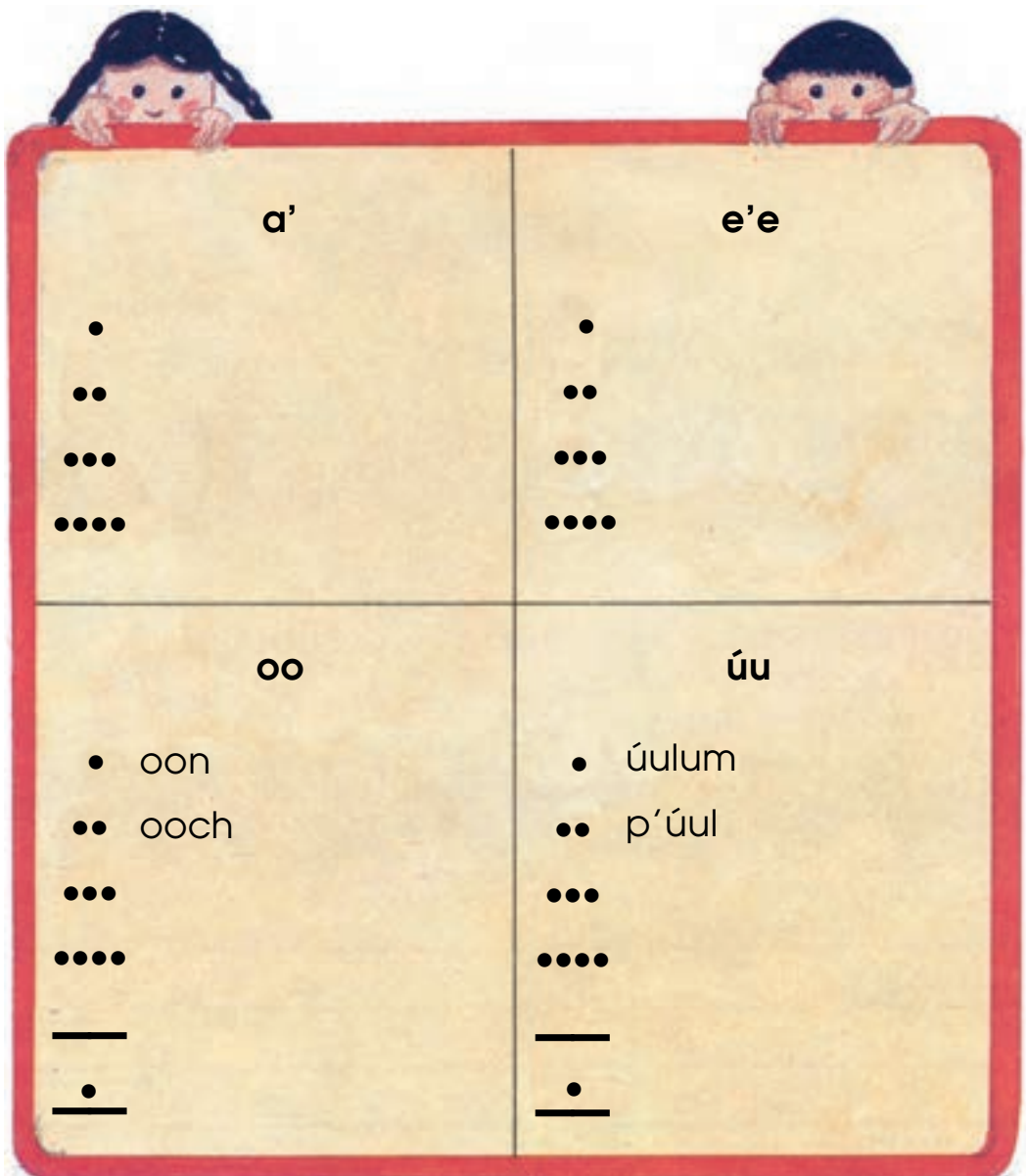
- U wíinikil le kaajo', ku ya'aliko'obe' u tia'al u k'iinil viernes santo wáa yajaj k'iinilo'obe' ku... _____

K'áat chi'ite wáa yaan u láak' tsikbalo'ob ta kaajal je'ex lela' wáa chan jela'antako'ob xan.

U talamil meyaj ts'íib

Le wóojo'oba': a e i o u ts'o'ok a séen ts'íibtiko'ob, chéen óolil chan talam u ts'íibta'alo'ob tu beel wáa ma' u jach u'uya'al wáa u ya'ala'al tu beel le xóoxot' t'aano'obo', tumeen ku jelpajalo'ob yéetel k'expajal xan le ba'ax u k'áat ya'alo'obo'.

Chukbes u ts'íibil le meyaj ts'íib kansa'ana'.



<p style="text-align: center;">a'</p> <p>•</p> <p>••</p> <p>•••</p> <p>••••</p>	<p style="text-align: center;">e'e</p> <p>•</p> <p>••</p> <p>•••</p> <p>••••</p>
<p style="text-align: center;">oo</p> <p>• oon</p> <p>•• ooch</p> <p>•••</p> <p>••••</p> <p>—</p> <p>•</p> <p>—</p>	<p style="text-align: center;">úu</p> <p>• úulum</p> <p>•• p'úul</p> <p>•••</p> <p>••••</p> <p>—</p> <p>•</p> <p>—</p>

Chan j-si'

J-Seebe' túuxta' ab si' ich kool, te'e ich koolo' tu yilaj juntúul tsuutsuy ku luk'naal, le túun tu jóok'sij u tiraule tu páajoe' ka tu ch'inaj le tsuutsuye'.

Ka'a j-k'uch tu yotoche' ki'imak u yóol, ka'a túun tu ya'alaj ti' u x-ki'ichpan na'e', je'e tin taasaj teeche le si' u tia'al a pak'acho' yéetel u tia'al a k'áatik le chan tsuutsuy tin kíinsaja',

Ku ya'alik J-Seebe' tu ka'atéen ti'. u x-ki'ichpan na'e' sáamale' yaan in bin tu ka'atéen j-si', tumeen ya'ab le tsuutsuyo'ob ku yooklo'ob luk'naalo', ma' xan ka'a in chan kins u láak'í'.



Kaxant ichil u xookil le chan si'a', le xóoxot t'aano'ob ts'íibta'an yéetel le wójo'oba': a, a' a'a, a a yéetel áa, jarat' ts'íibto'ob yéetel chak.

Ts'íibt yéetel a ts'íib t'aanile', le ba'ax ta na'ataj tie' xooka'.

U xookil buka'ajtak.

Le u xookil buka'ajtak ti' ba'abo'obo' táan u jach sa'atal, le o'olale' k'a'abéet u k'a'asa'al u xookil buka'ajtak ich maaya t'aan.

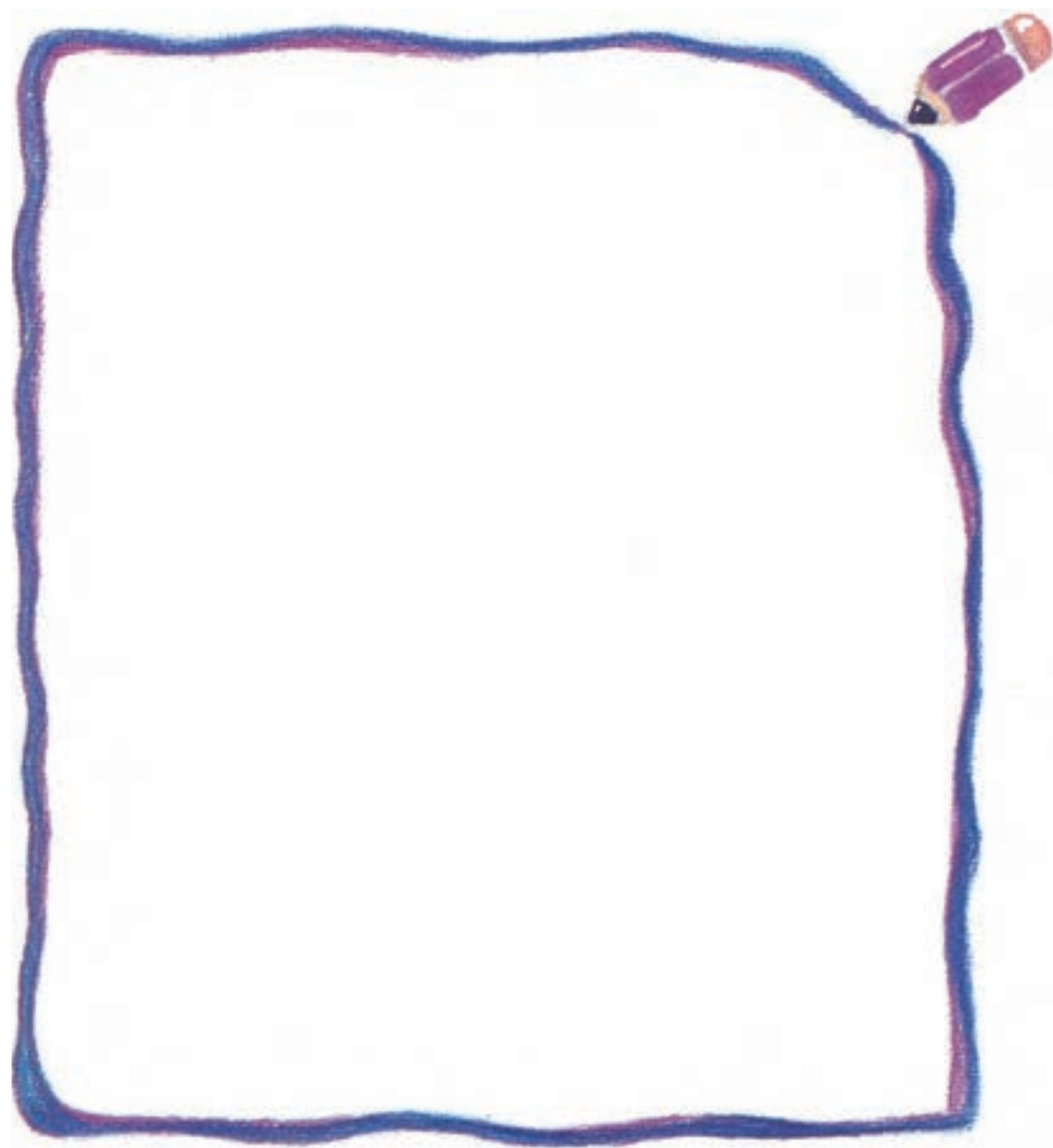
jun	•	1
ka'a	••	2
óox	•••	3
kan	••••	4
jo'o	—	5
wak	—•	6
u'uk	—••	7
waxak	—•••	8
bolon	—••••	9
lajun	==	10

Ts'íibt óoxp'éel chowak t'aano'ob tu'ux ka'a meyajnak teech le u xóoxot' t'aanilo'ob buka'ajtaka' yéetel le u núupulo'oba': - túul, kúul yéetel -p'éel.

- _____
- _____
- _____

K'áat ti' a yuumo'obe' bix u xooko'ob jujunp'éelil tak kan k'uchuko'ob ti'u yáax ka'ak'al xook, wáa ma' u vojelo'obe' kaxáant ti' áanalteo'ob tu 'ux ku ya 'ala 'al bixij. Chéen ba'ale' le chan tuukula', ma' xan u ts'áaik a na'at buka'aj ku xo'okol kéen yáax ka'ak'al u xookil ich maayai, a woojel wáa jayp'éel u yaal a k'abo'ob yaan yéetel jayp'éel ti' a wooko'obi', xookla'antei ka'a wil buka'aj.

Chukbes u ts'íibil u xookil le buka'ajtako', tak u k'uchul ti' junk'áal, k'áat ti' a j-ka'ansaj ka'a u yáantech.



23

Óox tu ka'ak'áal xook

Búulkabil

Junp'éeel téene' yaanchaj junp'éeel yáax k'iin tu'ux láaj kíim le máako'obo', chéen juntúul chan xi'ipal yéetel x-ch'úupal p'áat tumeen jajal k'uj u tia'al u yaantal u láak' u jaats wíiniko'ob.

Jajal k'uje' tu meental jo'op'éeel chúujo'ob, ti' junp'éele' ti' tu ts'aj le mejen paalalo'obo', ti' u láak'e u nook', ti' láak'e u yo'och, ti' u láak'e u k'óoben, ti' u láak'e u kúuchil tu'ux ku weenel, ka'aj ts'o'oke' le ku káajal u k'áaxal le jao'ob, xanchaj uk lajun ja'abo'ob, le jao' k'áanchaji', tu bulaj le k'áaxo'ob ka'anatako'obo', le chúujo'obo' jo'op' u na'akalo'ob yóok'kabil, yóok'ol le nojoch k'a'náabo'. Le yóok'ol kaab lu'umo' chikpaj jujunp'iit ikil úuchak u bin u tijil, bey túuno' k-yuum jajal k'uje' tu ts'aj tio'ob i'inaj, tu ts'aj ba'alche'o'ob, ka'a tu ya'alaj tio'ob bix kun páak'alo'ob yéetel bix keen u kanáant le u yaalak' ba'alcheo'obo'.

Ti' le mejen paalalo'obo' síij túumben wíiniko'ob, túumben ko'olelo'ob, k-jajal k'uje' tu láakal tu ts'aj u k'aaba', le koraso'obo', le máasewalo'obo', tu ye'esaj tio'ob bix kun t'aano'ob yéetel ba'ax kun suukak u beetiko'ob. Tu ts'áaj u k'aaba' le ba'alcheo'ob yaano'ob te'e k'áaxo', te'e

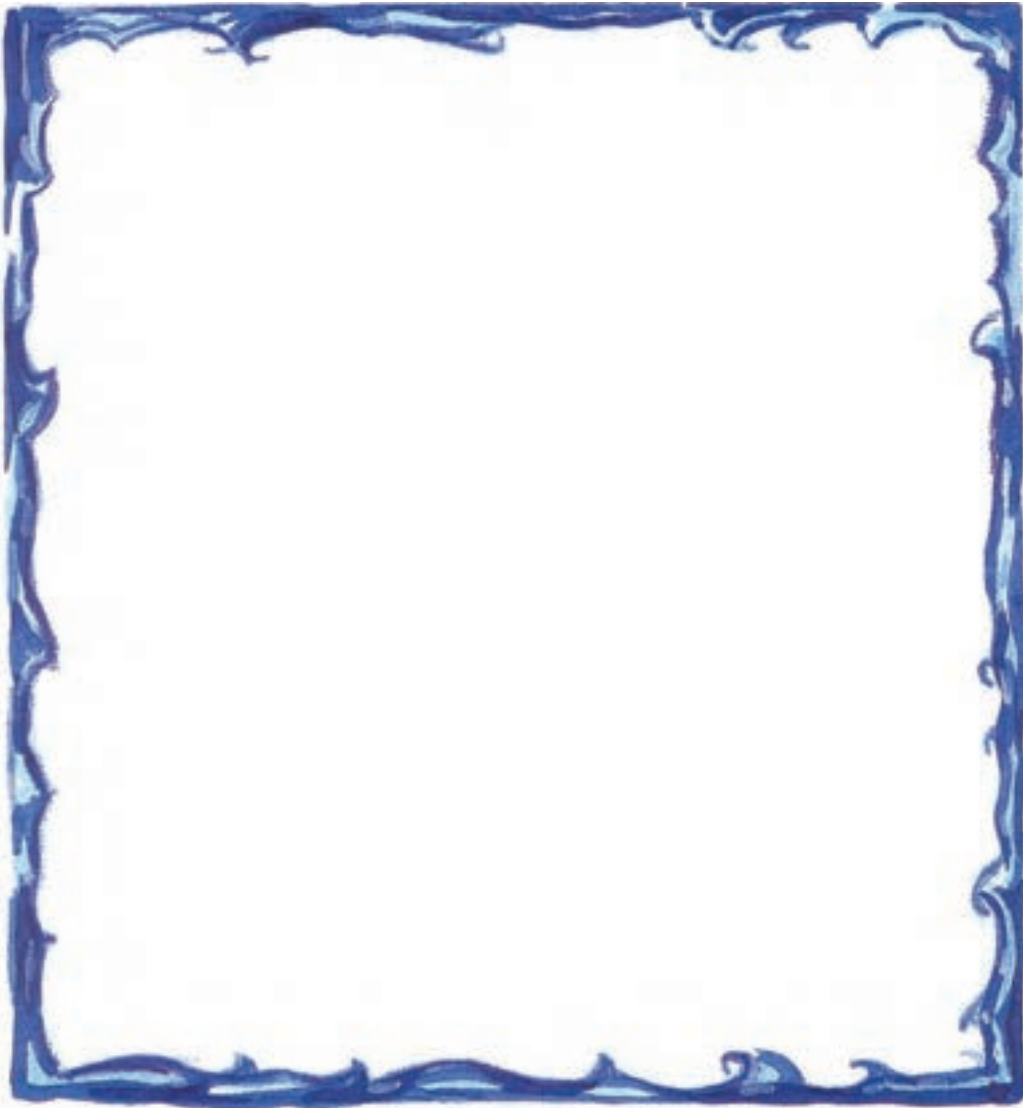


lu'umo'; tu ts'áaj u k'aaba' le kayo'ob yaan te'e
 k'a'náabo', ka'a ts'o'ok u ts'áak u k'aaba' tu láakal le
 ba'alcheo'ob yaan te'e yóok'ol kaabo', tu ya'alaj tio'ob
 ba'ax xiiwilo'ob je'el u páajtal u jantiko'obe', tu ya'alaj xan
 bix je'el u ya'abkunsikubao'obe' yéetel bix keen u bisubáa
 ichantsil yéetel atantsil, suku'un yéetel suku'un, éet yuum
 yéetel éet yuum yéetel bix k'abéet u kuxtalo'ob.
 Tu ya'alaj xan jajal k'uje' ma' u kimil máak, le
 ch'ija'ano'obo' yaan u kiimilo'ob, ba'ale' yaan u
 yoksa'alo'ob ti' junp'éel x-máaben jo'op'éel k'iino'ob u
 tia'al ka'a kuxlako'ob tu ka'atéen, ba'ale' je'el u ka'a
 kuxtalo'ob wáa tumeen ma'a tu yila'alo'ob tumeen mix
 máak ti' le jo'op'éel k'iino'obo'. Le ka'aj kiim le yáax
 ch'ija'an máako', le nojoch jala'acho', tu je'aj le x-
 máaben ma' k'uchuk tu k'iinalo', bey túuno' le ch'ija'an
 máako' jach kiimi. Jajal k'uje' tu ya'alaj: Bey le nojoch
 jala'ach ma' tu beetaj le ba'ax tin wa'alajo' bejlae' istikiaj
 keen u máans u kuxtalo'ob, yaan xan u kiimil le mejen
 paalalo'obo', le ko'olelo'obo' yéetel le xiibo'obo', chéen
 ba'ale' ti' u chúumukil le lu'uma yaan u ch'aiko'ob lu'um
 tumeen te'e lu'um lekéen jóok'ok u ts'aakilo', le xiiwo'ob
 ku ts'akankilo'obo' yéetel le j-meeno'obo' ti' letio'ob kin
 p'atik u baakel le yáax kimeno'. Te'e tu baakel le jo'olo' ti'
 kéen a ts'áaj a wo'oché'exi' u tia'al u ma'alobtal a ts'a
 ts'aake'ex yaan a xoojke'ex bix u tsa'ayal le
 k'oja'anilo'obo' u tia'al ka páatak a ts'akike'ex le
 máako'obo', chéen ba'ale yaan a láaj kiimile'ex, lekéen
 k'uchuk tu'ux ku náakal u p'iisil a kuxtale'exé'. K'abéet u
 k'a'jalte'ex mantats' le ba'ax kin wa'alika' teene' ma' tu
 láakal tu'ux kin antali', chéen ka'ap'éel tu'ux: te'e ka'ano'
 yéetel way te'e lu'uma', walkila' tin bin, ma'atan a suut a
 wilene'ex mix a t'aane'ex tin wéetel tu ka'atéen, u tia'al
 lelo' kin p'atik te'ex le na'ata'.



Ts'íibt ba'ax ta na'atj ti' le xooka'.

Bon u yoochel bix junp'éeel bulkabil.



Le báaxlo'ob uts tin t'aan in báaxtiko'

Tu láakal le báaxlilo'obo' yaan bix ikil u báaxta'al, tumeen u ka'aj báaxal máake' ku tso'olol bix u yúuchul le báaxalo' yéetel yaan xan u k'aabao'ob.

U báaxlil pirinsut póolbil che'

Junp'éeel bix u báaxta'al le pirinsut póolbilcheo', letie' jóoksaj taak'inile', bey u báaxtala': . (Ku bo'onol u wolis jarat' lu'umil, ..) ku ts'a'ábal taak'in tu chúumuk, le ku báaxlo'obo' letio'ob a'alik a buka'aj, ... ku yila'al máax kun káajsik, u tia'al lela', le ku báaxlo'obo' yaan u t'óochob te tu jara'at' lu'umil le woliso', le kun t'óoch naats'ile' leti' káajsik yéetel ..., le taak'ine' ku jóok'sa'al yéetel le pirinsut póolbilche' te ichil le woliso'.



Ts'íibt junp'éeel báaxalil, bix u báaxta'al yéetel máaxo'ob báaxtik.

U tsoolil jejeláas ts'íibo'ob yéetel u jela'anilo'ob.

Tu láakal ju'un u tia'al xookbile' ku taasiko'ob ts'íibo'ob ku ya'aliko'ob jejeláas ba'alo'ob, chéen ba'ale' ma' keet tsola'an u ts'íibilo'ob ichil le u nu'ukul xooko'obo': áanalte; periódiko yéetel u láak'o'ob.

Ilawil bix k'a'ana'an a xak'altik yéetel a k'aóoltik junp'éeel áanalte', yáaxe' k'a'abéet a:

- Wilik junp'éeelil u xóoxot'al u wíinkilil je'ex: u joonaj ju'unil, u ye'esaj tsol ts'íibil, u oksaj xookil yéetel u láak'o'ob.
- U jáajatsal meyajilo'ob, u xokolilo'ob yéetel u yam jaatsilo'ob.
- U yal k'aaba' le jaats meyajjo'obo' yéetel u yal k'aaba' le xooko'obo'.
- U ts'a jooonilo'ob yéetel u láak' u ja'tsilo'ob.
- Bix tsola'anik u ts'íibilo'ob te ichil u waalalo'obo'.

Ts'íib te'ela' bix beeta'anil le a áanalte'a'.

A ka'aj a wil te'ela' bix beeta'anil junp'éel periódiko, a wojle', lela' sáamsal u jóok'sa'al konbil, u tia'al ka'a u yojelt máake' ba'ax ucha'an wáa ba'ax kun úuchul way t-lu'ume'ex wáa táantanxelil lu'umilo'ob tie' yóok'ol kaaba'.

a) Yáaxe' k'a'abéet a wilik:

- Bix u k'aaba'
 - Tu'ux yéetel ba'ax k'iin beeta'an.
 - U noj jo'olil u tsikbalil
 - U ts'a joo bonilo'ob yéetel ba'ax ts'íibta'an yáanalob.
- U xóoxot'al u ts'íib t'aanilo'ob,

b) Beyxan k'a'ana'an a xak'altik u tia'al ka'a wil bix u yáalalo'ob u wíinkilil.

- U naajil tu'ux beeta'an
- U ts'íib t'aanilo'ob tantanxelil lu'umilo'ob, ti' u lu'umil México yéetel ti' k-lu'ume'exi'.
- U tsikbalilo'ob cha'anilo'ob.
- Báaxlo'ob yéetel u láak'o'ob.

Kaxante'ex junp'éel periódikoe' u ti'a'al ka much' meyajte'ex, ku ts'o'okole' ka ts'íibtike'exé' bix u jela'anil a áanalte' yéetel le periodikoo' .

U kúuchil u cha'anil miats

K'a'ajakteche' ts'o'ok a wilik bix k'a'ana'an u beeta'al u cha'anil miats, chéen ba'ale' ko'ox ts'íibtik tu ka'atéen; u k'aaba'il le cha'ano', u wíinikilo'ob kun jóok 'ol ichil le cha'ano', ku ts'íibta'al ba'ax keen ya'alo'ob yéetel u beeta'al tu láakal ja'tsilo'ob.

Xook le chan tsikbala', ku ts'o'okole' ka much'ikabae'exe' u tia'al ka beete'ex u cha'anil miatsil.

Juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kuulte'.

K'uch u k'iinil te'e k'áaxiio', u much' táantikubao'ob juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kuulte'.

Junp'éeel u k'iinile', le kéejo' táan u bin u chéen jaanal ti' junp'éeel u x-labpaach su'uk, ka'a tu tek iltaj juntúul t'u'ul.

Ts'o'ok u máan k'iino'obe', ka yaanji u ts'áakubao'ob tsikbal. Le chan t'u'ul túuno' tu yilaj yaan junp'éeel u jats'uts lechkal le chan kéejo', jach utschaj tu yich.

K'uch u k'iinil u tokik ti', ka'a bin p'áat yéetel le léechkalo'. Máan u k'iinilo'ob beyo', le kulte'e bin yiknal le chan kéejo', ka'a tu ya'alaj ti' beya':

- Ts'o'ok in wilik tu'ux yaan le t'u'ulo', sáamsamal ku bin janal te'e tu'ux kin bin in chukej le mejen ch'iich'o'ob in jaanto'.
Le kéejo', ka tu yu'ubaj túun le t'aan beya', bin u yil le t'u'ulo'. Tu'ux ala'ab tie' ti' tu yilaj táan xan u bin janal, ka'a tu ya'alaj le t'u'ul beya':
- Ma' chéen p'u'ujul chan kéej. Tene' k'aas ba'ax tin méentaj ti' tech. Le ba'ax tin ch'a'aj ti' teche', mix táan in wokoltik, chéen jach utschaj tin wich. Kin sutik ti' teech.
Le t'u'ul túuno' tu sutaj u léechkal le kéejo'. Ka'a t'aanaj le kéej túuno', ka'a tu ya'alaj beya':
- Mix táan in p'u'ujul, ko'ox ki bisikbao'on yéetel utsil.
Le kuulte' túune' chéen táan u yilik ba'ax ku meentiko'ob. Tak bejla'a k'iinile' jach uts u bisikubao'ob.

Ma. Josefina Koyok Pech.

24

Kan tu ak'áal xook

U tsikbalil u yaal juntúul báatab.

Ku tsikbalta'ale, úuch bine' aanji u yaal x-ch'úupal juntúul báatab, utschaj tu yich u yaal u láak' báatab, chéen ba'ale' ma' uts u bisikubao'obi'. Kex beyo' ta'akunbaj tu yabiltubao'ob. Junp'éel k'iine', púuts'o'ob chéen ba'axe', yaanchaj máax iliko'ob ka'a a'ala'ab ti' u yuum. Lela' tu ya'alaj ka'a xi'ik chukbilo'ob tumeen táankelem máako'ob ichil le k'áaxo'ob tu'ux ku bino'obo'.

Taitak túun u chu'uklo'obe', ka'a ooko'ob ti' junp'éel áaktun. Le x-ch'úupal túuno', bin ti' junp'éel bej yaan ichil le áaktuno:

Tio'lal túun ma' u Kaxta'ale' ka tu ki'iki' t'aantaj ti' u yuum k'uj. U tia'al túun u yáanta'ale' ka su'ut tuunchil. Le ka'a k'uch le j-kaxano' obo' , tu'ux yaan le x-ch'úupal ka'ache', ja'ak' u yóolo'ob ka'a tu yilo'ob junp'éel tuunich bey juntúul x-ch'úupale'.



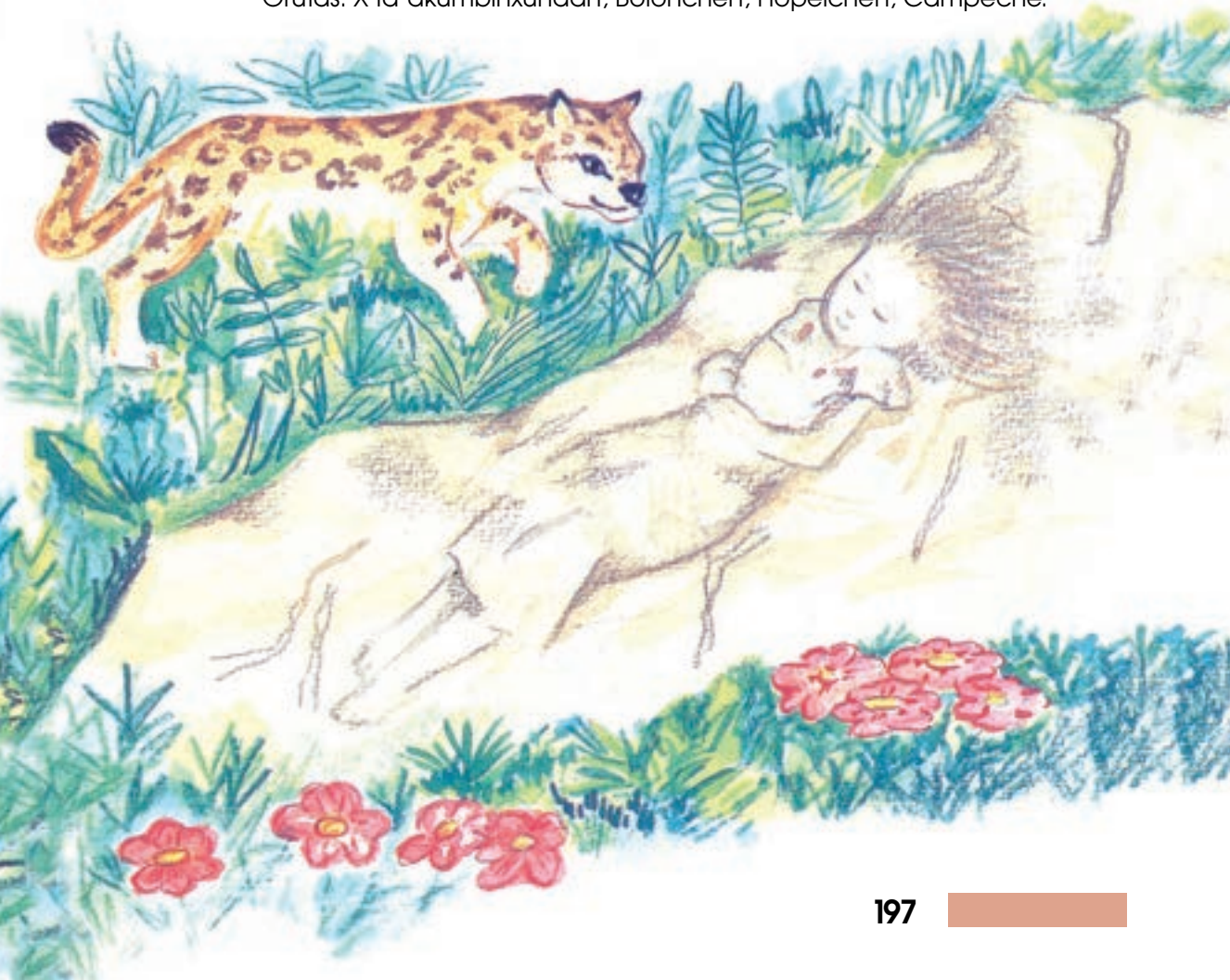
Le xiibpalo' u tia'al ma' u chu'ukule' ka'a xan tu ki'iki' t'aantaj tiu yuum k'uj u tia'al u yaanta'ale' ka'a su'ut baalamil.

Le maako'ob ku kaxano'obe', ka'a ts'o'ok u naakal u yoolo'obe', ka'a bin u ya'alo'ob ti' nojoch yuum maayae' ma' tu kaxto'ob le xiibpalo' yeetel le x-ch' upalo' .

Ku ya'alale', tu laakal le aak'abo'ob lekáen nojochchajak uje', ku yila'al u jook'ol juntúul baalam táan u bin u yook'oj tak tu yiknal le x-ch'upal tuunichchaja'ane'. Leti' túune' ku yaatal tu yóole', ku suut juntúul x-ch'upali. Ku ya'alale' te'e ku tsikbalo'ob tak óol u saastal.

Le túun ta'aitak u saastale' ku yila'aj u jook'ol le baalam ti' le áaktune:

Grutas: X-ta'akumbinxunáan, Bolonchen, Hopelchen, Campeche.



K-t'aan

K-úuchben ch'i'ibalo'obe' tu p'ato 'ob to'on junp 'éel t'aan u tia'al k-t'aanikbaj yéetel k-éet ch'i'ibalilo'ob; u tia'al xan k-a'allk k-ki'imak óolal, k-yaajilo'ob wáa ba'alo'ob ku yúuchui to'on, k-tuukulo'ob yéetel u láak' ba'alo'ob; tu láakal le ba'alo'ob ts'o'ok a'alika' je'el u páajtal k-a'alik ich t'aanile' wáa ts'íibtbile'. Ma' u túubul teche', le k-t'aana' táan u bin u sa'atal, u tu'ubsa'al, k'a'abéet ma'a k-cha'ake'ex u kinsa'al tumeen yaanal t'aano'ob.

Ts'íibt te'ela' bix a tuklik je'el u ka'a ch'i'ik yóol le maaya t'aana'.



U e'esani'ob ts'ib

Le e'esani'oba: . , ; ¿ ? yéetel ¡ !, ts'o'ok a laj
k'aóoltiko'ob, chéen ba'ale' ko'ox iliko'ob tu ka'atéen
u tia'al ma' u túubul tech bix u meyaj to'one'ex.

- Lela' ku ts'íibta'al u tia'al u xóo t'ol tuukulo'ob, u
tia'al xan u jel ka'ansa'al u ts'íibl u láak'
tuukulo'ob wa 'a ku ye'esik xan tu'ux ku ts'o'oko
junp'éel ts'íib.

• Lela' u tia'al xan u xóot'ol chowak ts'íibo'ob,
chéen ba'ale' ma' u jelpajal u tuukulil, u tia'al
xan u tsol ts'íibta'al u jejeláas ba'alo'ob.

- Lela' ku xoot'ik tuukulo'ob, chéen ba'ale'
' ma'ach u jach jelpajaj u noj tuukulil le yáax
chowak ts'íib ku xo'ot'olo'.

¿ ? Lelo'oba' ku ts'íibta'al u tia'al u k'áalal le chowak
k'áat chio'obo'.

¡ ! Lelo'oba' ku ts'íibta'al xan u tia'al u k'áalal le
chowak t'aano'ob ku ya'aliko'ob ki'imak óolal
wa jak'-óolilo'.

Xook le chowak t'aano'oba' u tia'a u e'esani'ob, le
tu'ux ka tuklik k'a'abéet u bisike'.

- J-Tiinoe' bin jooch ich kool ku ts'o'okol u
jooche' yaan u jah bin ts'oon.
- J-Tiinoe' tu ts'onaj kuuts baach x-t'uut' juuj
yéetel juntúul kaan,
- X-Tiina tu'ux ta manaj le a nook'a; Ay X-Miila k'aas
wáa Ma' X-Tiina jats'uts.

Beete'ex u much' xookil le u tsikbalil ba'alcheo'ob.

U yaajil u k'aay Chúuki'

Junp'éeel k'iine' chéen táan u k'aay juntúul chúukibe' ka'a náats' juntúul j-ku'uk yiknal ka'a tu ya'alaj ti' beya':

Ay x-mamich wáa ka'a wojelte' táan u náats'al junp'éeel búulkabil tu jaajil wáa ki le chúukibo' tu jaajil ki le ku'uko' wáa ten ti' teche' je'el in kínsik in mejenile' bix a wóol ka in kins in mejenil ki le chúukibo bey u ya'alik le nuxib ku'uko' ka'a tu yoksaj tu pool óotsil chuukib u kinsik u mejenil.

Táan u yook'le' taan u jéejenp'uchtik u mejenilo'ob. Ka'a ts'o'oke' ka'a kulaj u pa'at le búulkabile'. Jo'op' u máan le k'iino'obo' le búulkabile' ma'a k'uchi. Ka tu na'ate' chéen tu'us tumeen ku'uk. Le o'olale' bejlae' ku yu'uba'al u yaajil u k'aay, Ku'uk tu tuseen ku'uk tu tuseen ku'uk tu tuseen.



Béeyji a beetke'ex u much' xookil tu beel, wáa ma', xooke'ex tu ka'atéen chanbelile' u tí'a'al ka ts'íibte'ex u e'esanilo'ob u ts'íibil, tumeen wáa mina'ane' ma' u páajtal yúuchul junp'éeel utsil xook.

Ts'íibt tu nu'ukulil a ts'íibe' junp'éeel u tsikbal ba'alcheo'ob.

U t'aanil ts'íibo'ob

Wiinike' sijnal yéetel u tuukulil u kanik t'aan, ts'íib yéetel u tuukulil xan u tia'al u ya'alik le ba'alo'ob yaan ichil u tuukulo', le o 'lale' wiinike' tu kanaj xan bix lekéen u ts'a u k'aaba'ilo'ob le u ts'íibo'obo', je'ex lelo'oba': tsikbalilo'ob, lelo'oba' leti' a tsikbaltik junp'éel ba'al úuchtech wáa ba'alo'ob ucha'antak; tsol tsikbal, lela' letie' a wa'alik bix juntúul máak, ba'alche', ba'al wáa ba'ax ucha'an; yóolil tsikbal, u tia'al le ts'íiba', ku xo'okol u xóoxot' t'aanilo'ob k'a'ana'an u bisik yéetele', te'ela' ki'ikit'aantbil u beeta'al le ba'alo'ob, ba'alcheo'ob wáa wiiniko'ob ikil u ts'íibta'alo'.

Beet u tsol tsikbalil junkúui naal.



Xook le chan jats'uts yóolil tsikbala', ku ts'o'okole' ka máan a wa'al tu táan a wéet xookilo'ob.

Chan ts'unu'un

¿Máax ma' u yilamaj u máan u xik'nal juntúul chan ts'unu'un tu báak'pach junp'éel looli'. Chan ts'unu'une' jach séeba'an yéetel chanbelil u popok xiik', ku náats'al, ku náachtal, bey jak'a'an u yóol tumeen u ja'tsil le loolo'. Ku ts'o'okole', chanbelil u yoksik u koj ti', ku ts'u'uts'ik u kaabil, xik'nal u bin. Le chan loole', ku sak che'ej tu táan le k'iino'.

Ts'íibt yéetel a t'aanilo'obe' junp'éel yóolil tsikbal



